

גישור והידברות:

פרדיגמה חדשה במדיניות החוץ והביטחון של טורקיה
והשלכותיה על ישראל

גליה לינדנשטראוס

מזכר

104

גישור והידברות:

פרדיגמה חדשה במדיניות החוץ והביטחון של טורקיה
והשלכותיה על ישראל

גליה לינדנשטראוס

המכון למחקרי ביטחון לאומי **INSS**

המכון למחקרי ביטחון לאומי, המשלב בתוכו את מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, הוקם ב-2006.

מטרותיו של המכון למחקרי ביטחון לאומי, הן שתיים: הראשונה – לבצע מחקר בסיסי, העומד במבחן אמות המידה האקדמיות הגבוהות ביותר והעוסק בתחומי הביטחון הלאומי של ישראל, המזרח התיכון והמערכת הבינלאומית. השנייה – לתרום לדיון הציבורי ולעבודת הממשל בנושאים הנמצאים – או אמורים להימצא – בראש סדר היום הביטחוני של ישראל.

קהל המטרה של המרכז הוא: דרג מקבלי ההחלטות, מערכת הביטחון, מעצבי דעת הקהל בישראל, הקהילה האקדמית העוסקת בתחומי הביטחון, בישראל ובעולם, והציבור המתעניין באשר הוא.

פרסום המזכר הזה מעיד שהוא נמצא ראוי לעיון הציבור. הדעות המובעות במזכר זה הן דעותיה של המחברת לבדה ואינן משקפות בהכרח את עמדות המרכז, נאמניו, או האישים והגופים התומכים בו.

גישור והידברות:

פרדיגמה חדשה במדיניות החוץ והביטחון של טורקיה
והשלכותיה על ישראל

גליה לינדנשטראוס

יוני 2010

מזכר 104

Mediation and Engagement
A New Paradigm for Turkish Foreign Policy
and its Implications for Israel

Gallia Lindenstrauss

המכון למחקרי ביטחון לאומי

חיים לבנון 40

ת.ד. 39950

תל-אביב 61398

טל': 03-640-0400

פקס: 03-744-7590

דוא"ל: info@inss.org.il

<http://www.inss.org.il>

ISBN: 978-965-7425-17-6

© כל הזכויות שמורות

הביא לדפוס: משה גרונדמן

עיצוב גרפי: מיכל סמוֹקובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי

אוניברסיטת תל-אביב

עיצוב השער: מיכל שני

תמונת השער: אימג'בנק / GettyImages

דפוס: א.ר.ט. שירותים לאופסט בע"מ, תל-אביב

תוכן העניינים

7	עיקרי הדברים
11	מבוא
	פרק ראשון:
17	מפלגת הצדק והפיתוח ומדיניות החוץ שלה
	פרק שני:
25	מעמדה של טורקיה בזירה הגלובלית – היחסים עם ארצות-הברית, נאט"ו, האיחוד האירופי ורוסיה
	פרק שלישי:
35	ההתפתחויות האזוריות – טורקיה וההתפתחויות במזרח-התיכון ובמפרץ הפרסי
	פרק רביעי:
45	אתגרים ישירים – איחוד קפריסין, הבעיה הכורדית, היעדר היחסים הדיפלומטיים עם ארמניה
	סיכום ומסקנות:
55	השלכות ליחסי ישראל-טורקיה
61	הערות

עיקרי הדברים

המזכר הזה נכתב בתקופה שבה יחסי ישראל-טורקיה נמצאים בעיצומו של משבר עמוק. בקרב רבים קיימת תחושה שישראל איבדה את טורקיה. נראה שלא רק שהיחסים בין שתי המדינות לא ישובו להיות כפי שהיו בשיאם באמצע שנות ה-90 של המאה ה-20 אלא שקיים אף חשש לעצם קיום היחסים הדיפלומטיים. התפתחות נוספת המעוררת דאגה בישראל היא ההתקרבות בין טורקיה וסוריה ובין טורקיה ואיראן. ישראל חוששת במיוחד מהיווצרות ציר טורקי-איראני-סורי. מטרת המזכר הזה היא לעמוד על הגורמים שהביאו להידרדרות ביחסי ישראל-טורקיה תוך בחינת השינויים שחלו במדיניות החוץ של טורקיה מאז עלייתה לשלטון בשלהי 2002 של מפלגת הצדק והפיתוח, הנתפסת כבעלת אוריינטציה אסלאמית. בחינה מקיפה כזאת הכרחית מכיוון שיש להבין את ההידרדרות ביחסי המדינות בין היתר על רקע החשיבות שמייחסת טורקיה למדיניות הגישור וההידברות שאותה היא נוקטת. על הרקע הזה יש גם להבין את התרעומת של טורקיה על חלק מפעולותיה של ישראל, הנתפסות בעיניה כמחבלות בהצלחתה של המדיניות הזאת. מכאן, שבחינה מצומצמת של מדיניות החוץ של טורקיה, בחינה הרואה את מקור הבעיות ביחסים עם ישראל בשינוי החד שחל בה – מתמיכה במערב לתמיכה בציר האיראני-סורי – הנה מוטעית. שגויה גם התפיסה שלפיה ההתרחקות בין טורקיה וישראל נובעת אך ורק מהתחזקות הממד הדתי בפוליטיקה הטורקית.

דיון במדיניות החוץ של הממשלה, בראשות מפלגת הצדק והפיתוח, מחייב בראש ובראשונה להתייחס לקו הפעולה שמקדם אחמד דוואטולו, שר החוץ של טורקיה. כבר בעת מינויו של דוואטולו ב-2003 ליועץ הבכיר לענייני חוץ של ראש הממשלה, הוא דגל במדיניות חוץ יוזמת ואקטיבית בהתאם לשני קווים עיקריים. הקו הראשון – מדיניות העומק האסטרטגי שלפיה לטורקיה יש פוטנציאל השפעה ואף מחויבות הנובעים מן המיקום הגיאוגרפי שלה, שעד היום היא לא ניצלה כראוי. הקו השני – מדיניות "אפס הבעיות" שנועדה לפתור את בעיותיה של טורקיה עם שכנותיה, ובמסגרתה היא פועלת להשתחרר מתפיסות ישנות שלפיהן היא מוקפת אויבים ועליה להתגונן מפניהם.

מגמת ההתרחבות במדיניות החוץ של טורקיה לתחומים ולנושאים שבהם לא הייתה מעורבת בעבר מלווה בשימת דגש על הצורך לעשות שימוש בעוצמתה הרכה

של טורקיה. קיימת מגמה של גילוי מחדש של העבר העות'מאני, ובמסגרת הזאת התבססה תפיסה שלפיה טורקיה יכולה ומחויבת לסייע בפתרון סכסוכים במקומות שבהם שלטה בעבר. לטענת טורקיה, ההתרחבות הזאת במדיניות החוץ אינה באה על חשבון יחסיה עם מדינות מערביות אלא בנוסף עליהם. יתרה מזו, טורקיה טוענת ששיפור מעמדה במזרח-התיכון הוא נכס עבור המערב.

השינויים שהנהיג עד כה דוואטולו במדיניות החוץ של טורקיה הביאו לכמה יתרונות: חיזוק מעמדה במערכת הבינלאומית, בעיקר שיפור משמעותי במעמדה במזרח-התיכון; שיתופה של טורקיה במגעים לפתרון כמה סכסוכי מפתח בזירה הבינלאומית; וגיוון בשותפות הסחר של טורקיה תוך עלייה בהיקפי הסחר. מדיניות "אפס הבעיות" הצליחה להביא לשני הישגים מרשימים: התקרבות בין טורקיה לסוריה לאחר שנים רבות של עוינות וכמעט מלחמה ביניהן; פריצת דרך עם ארמניה וחתומה על פרוטוקולים שאמורים להביא לכינון יחסים דיפלומטיים ולפתיחת הגבול בין המדינות. לנוכח ההצלחה הראשונית של מדיניות "אפס הבעיות" הצהיר דוואטולו כי טורקיה שואפת לא רק לפתור את הבעיות עם שכנותיה אלא גם ל"מקסימום שיתוף פעולה" באזורים הסמוכים לה.

בהשוואה לשיא שאליו הגיעו יחסי ישראל-טורקיה בשנות ה-90, השוני במאפייני מדיניות החוץ של שתי המדינות, וכן מספרם המועט של האינטרסים המשותפים, גורמים מאז עלייתה לשלטון של מפלגת הצדק והפיתוח למשברים לא מעטים ביחסים. בעוד טורקיה נוהגת בפתיחות רבה מאשר בעבר, ממשיכה ישראל לדבוק בדפוסים מתגוננים, ואף בהסתגרות, בתגובה לביקורת בינלאומית הנמתחת עליה. בשל הדפוסים השונים האלה של מדיניות החוץ של שתי המדינות, הנובעים מסיבות פנימיות ובינלאומיות, קיימת לעתים התנגשות בין ישראל וטורקיה. עם זאת, יש להדגיש כי טורקיה בחרה שלא לנתק את יחסיה עם ישראל. הקו הזה כלפי ישראל עולה בקנה אחד עם מדיניות הגישור וההידברות של טורקיה, המייחסת חשיבות לשמירה על ערוצי הידברות פתוחים עם כל מדינות המזרח-התיכון.

יחסי ישראל-טורקיה: ההמלצות העיקריות

- העובדה שישראל היא הצד שזקוק יותר ליחסים מאשר טורקיה אינה חדשה וגם אינה בעייתית בהכרח, מכיוון שפעמים רבות קיימת אסימטריה ביחסים בין מדינות. לפיכך על ישראל להמשיך בקו המסורתי שלפיו יש לעשות ככל הניתן כדי לא לפגוע ביחסים.
- טורקיה צפויה להמשיך בתקופה הקרובה לנקוט את מדיניות הגישור וההידברות, ולכן על מקבלי ההחלטות בישראל להביא בחשבון את מאפייניה של המדיניות הזאת ואת החשיבות שמייחסים לה בטורקיה.

- הידרדרות נוספת ביחסי ישראל-טורקיה או ניתוקם יגבירו באופן משמעותי את בידודה של ישראל באזור. לנוכח חשיבות היחסים ורגישותם, יש לגבש מדיניות מתואמת יותר בין משרדי הממשלה השונים. סוגיית היחסים עם טורקיה אינה צריכה להיות מושפעת משיקולים קואליציוניים, מכיוון שבישראל קיימת הסכמה רחבה על חשיבותם האסטרטגית.
- אחת מנקודות האור ביחסי ישראל-טורקיה היא שהם אינם מתקיימים רק בתחום הביטחוני אלא גם בתחום הכלכלי-אזרחי. על ישראל להמשיך לעשות מאמצים כדי לשמור ולקדם את הקשרים ברמה האזרחית. יש לעודד אנשי עסקים בשני הצדדים לנצל את הסכם אזור הסחר החופשי בין המדינות.
- לנוכח השינוי לרעה שחל בדעת הקהל בישראל כלפי טורקיה, יש להדגיש מחדש את החשיבות האסטרטגית של היחסים עם טורקיה עבור ישראל.
- שיפור משמעותי ביחסים בין טורקיה וישראל יושג כנראה רק אם תהיה התקדמות במשא-זמתן בין ישראל וסוריה ובין ישראל והפלסטינים. אם מערבים את טורקיה בתהליך השלום, אין טעם להשתמש במונח "מתווכת הוגנת", ויש לבחון במקום זאת אם טורקיה היא מתווכת יעילה.
- ישראל יכולה ללמוד ממדיניות החוץ של טורקיה שאותה מוביל דוואטולו על היתרונות הטמונים במדיניות חוץ יוזמת. מדיניות כזאת יכולה לתרום לא רק לפתרון בעיות היסוד שעמן מתמודדת המדינה, אלא גם להביא לשיפור משמעותי במעמדה הבינלאומי. כמו כן ניתן ללמוד ממדיניות החוץ של טורקיה על התפקיד המכריע שיש למנהיגים בהשתחררות מתסביך קולקטיבי של כיתור הגורם לא אחת להסלמות מיותרות.

מבוא

בשנים האחרונות חל שינוי משמעותי במדיניות החוץ של טורקיה. הדבר בא לידי ביטוי בפעילות של גישור בין יריבים אזוריים וגלובליים במטרה לשמור על היציבות במערכת הבינלאומית. ההנחה של טורקיה היא שבאמצעות הפעולות האלה תיווצר סביבה אסטרטגית נוחה עבור טורקיה וישתפר מעמדה הבינלאומי. גם בעבר הדימוי של טורקיה כגשר בין מזרח ומערב בלט במחקר ובשיח הציבורי,¹ ואולם מאז 2003 עשתה טורקיה מאמץ מרוכז למימוש פוטנציאל הגישור הזה מעבר לדפוסי הפעולה המסורתיים שלה תוך ניסיון להיהפך למדינת מפתח (pivotal state) באזורים הסמוכים לה. זיהוי המגמות במדיניות החוץ של טורקיה וניתוחן חשובים במיוחד עבור ישראל, מכיוון שהשותפות האסטרטגית שהייתה קיימת בשנות ה-90 של המאה ה-20 בין ישראל וטורקיה הייתה ציר מרכזי במדיניות החוץ והביטחון של ישראל בשנים האלה. ישראל אף מעוניינת בהמשך קיומם של יחסים טובים עם טורקיה. עולה אם כן השאלה: האם שימור מערכת היחסים עם ישראל הוא אינטרס חשוב גם לטורקיה בשנות ה-2000. על השאלה הזאת יהיה ניתן להשיב רק באמצעות בחינה מקיפה של מדיניות החוץ של טורקיה.

מדיניות הגישור וההידברות של טורקיה מבוססת על דוקטרינת העומק האסטרטגי² שהציג אחמד דוואטולו,³ שהיה היועץ הבכיר לענייני חוץ של ראש הממשלה רג'פ טאיפ ארדואן, ומאז מאי 2009 מכהן כשר החוץ. על-פי המדיניות הזאת, משקלה של מדינה במערכת הבינלאומית מבוסס על מיקומה הגיאוגרפי ועל ההיסטוריה שלה. לטענת דוואטולו, טורקיה ייחודית בשל מיקומה הגיאוגרפי – שתי יבשות נפגשות בה – ובשל הקשרים ההיסטוריים שלה עם הבלקן, המזרח-התיכון ומרכז אסיה. ואולם, היא אינה מממשת את מלוא הפוטנציאל הטמון במקום הייחודי הזה ולא את המחויבות הכרוכה בכך.⁴ מדיניותה של טורקיה כלפי שכנותיה מכונה "אפס בעיות" – הקדשת מאמצים רבים כדי למנוע משברים אפשריים בינה לבין המדינות האלה וכדי לעודד יציבות באזורים הסמוכים לה. לנוכח ההצלחה הראשונית של מדיניות "אפס הבעיות" הצהיר דוואטולו כי טורקיה שואפת לא רק לפתרון הבעיות עם שכנותיה אלא גם ל"מקסימום שיתוף פעולה" באזורים הסמוכים לה.⁵

לזיהוי הדפוסים האלה במדיניות החוץ של טורקיה ולניתוחם יש חשיבות רבה, והמזכר אף יציע כיוונים ראשוניים בדיון בשאלה האם מדובר במדיניות חוץ יציבה,

כלומר, האם מדובר במדיניות שניתן לקיים אותה לטווח ארוך. כאמור, השאלות האלה חשובות במיוחד מבחינת ישראל בשל שיתוף-הפעולה האסטרטגי הנרחב בינה לבין טורקיה בשנות ה-90. אף כי בתקופת שלטונה של מפלגת הצדק והפיתוח חלו משברים חמורים ביחסים בין שתי המדינות, במיוחד מאז מבצע עופרת יצוקה, לא ניתקו הטורקים את היחסים הדיפלומטיים עם ישראל. ההחלטה הזאת עולה בקנה אחד גם עם מדיניות הגישור של טורקיה, הדוגלת בשמירה על האפשרות להידבר עם כל הצדדים.

מבנה המזכר

כדי לבחון את מדיניות הגישור של טורקיה ואת השלכותיה לגבי ישראל יש לדון תחילה בסוגיה רחבה יותר – מאפייניה של מדיניות החוץ של מפלגת הצדק והפיתוח מאז עלייתה לשלטון. הדיון יתמקד בכמה סוגיות מפתח: היחסים עם ארצות-הברית ועם המדינות החברות בנאט"ו; ההתפתחויות בנוגע לתהליך קבלתה של טורקיה לאיחוד האירופי; יחסי טורקיה-רוסיה; מעמדה של טורקיה במזרח-התיכון; היחסים עם ישראל; היחסים עם סוריה; היחסים עם איראן ועמדתה של טורקיה ביחס לסוגיית הגרעין האיראני; סכסוכים ממושכים שבהם מעורבת טורקיה – הבעיה הכורדית, סוגיית קפריסין והיחסים המורכבים עם ארמניה.

המזכר יהיה בנוי באופן הבא. בפרק הראשון תואר בקצרה עלייתה של מפלגת הצדק והפיתוח לשלטון ב-2002. הצלחתה של המפלגה הזאת, שהתגבשה מעט יותר משנה לפני הבחירות הייתה חסרת תקדים. יכולתה להקים ממשלה ללא שותפות קואליציוניות והמנהיגות הכריזמטית של ארדואן תרמו לביסוס שלטונה. בבחירות הבאות, שנערכו ב-2007, זכתה המפלגה להצלחה מרשימה אף יותר. עם זאת, מתנגדיה ממשיכים להאשימה בכך שהיא מפלגה אסלאמית, והדבר עורר, ועדיין מעורר, חששות בקרב האליטה הוותיקה ובקרב מפקדי הצבא, השמים דגש על אופייה החילוני של טורקיה.

במסגרת הדיון במפלגת הצדק והפיתוח יתוארו עקרונותיה של מדיניות החוץ של טורקיה, בין היתר רעיון העומק האסטרטגי, וינתחו ההבדלים בין הרעיון הזה לבין תפיסות קודמות. הרעיון הזה פותח על-ידי דוואטולו בין היתר בתגובה למאמרו ולספרו של סמואל הנטינגטון "התנגשות הציוויליזציות", שנודעה להם השפעה רבה.⁶ בניגוד להנטינגטון, טען דוואטולו שבעידן הגלובליזציה, ציוויליזציות לא רק שאינן מועדות להילחם ביניהן אלא שדווקא קיימים סיכויים גדולים לאינטראקציה שיתופית ופלורליסטית יותר בין תרבויות שונות.⁷ דוואטולו אף הדגיש את האפשרות שטורקיה תהיה שותפה מרכזית בברית בין ציוויליזציות.

בפרק השני ייבחן מעמדה של טורקיה במערכת הגלובלית. יידונו בו יחסיה של טורקיה עם ארצות-הברית ובמעמדה בברית נאט"ו. טורקיה מחזיקה את הצבא השני בגודלו מבין חברות הארגון, ומיקומה הגיאוגרפי-אסטרטגי מעניק לה חשיבות רבה. ואולם, טורקיה מנסה לשמור על מידת-מה של עצמאות במדיניות החוץ שלה, והתנגדה לכניסת ארצות-הברית לעיראק. טורקיה ניסתה אמנם להציג את ההתנגדות הזאת כעולה בקנה אחד עם ההתנגדות שהושמעה באירופה למעורבות ארצות-הברית בעיראק,⁸ אך סירובו של הפרלמנט הטורקי ב-2003 לאפשר לכוחות יבשה אמריקניים להיכנס לעיראק דרך שטחה גרם למשבר ביחסים בין שתי המדינות. עם הימשכות הנוכחות האמריקנית בעיראק פעלו הן טורקיה והן ארצות-הברית לשיפור היחסים ביניהן. כך, בשנה האחרונה לממשל בוש הבן ובחודשים הראשונים לכהונתו של ממשל אובמה הייתה התקרבות בין המדינות.⁹

בדיון על מעמדה של טורקיה במערכת הגלובלית יש חשיבות רבה גם לנושא יחסי טורקיה והאיחוד האירופי. ארדואן הגיע להישג חסר תקדים בדצמבר 2004, בפסגת האיחוד האירופי, כשהוחלט על כך שב-2005 יחלו שיחות רשמיות על צירופה של טורקיה לאיחוד. השיחות החלו רק לאחר שטורקיה עשתה רפורמות רבות שאפשרו לה להתקרב לדרישות שהציב האיחוד האירופי. הרפורמות האלה, שלוו בחקיקה מקיפה, עוררו ציפייה בטורקיה שתהליך ההצטרפות יתממש. ההתנגדות של חלק ממדינות אירופה לצירופה של טורקיה, במיוחד אמירות שהמשמעות של צירופה הוא סופו של האיחוד האירופי, גרמו לתסכול רב בטורקיה ואף לירידה בתמיכת דעת הקהל בה ברעיון ההצטרפות.¹⁰ למרות כל זאת, נמשכים מאמצי טורקיה להצטרף לאיחוד האירופי.

במסגרת הדיון על מדיניות החוץ של טורקיה לנוכח השינויים במערכת הגלובלית יעסוק המזכר גם ביחסיה עם רוסיה. אף כי רוסיה היא מעצמה בעלת אינטרסים גלובליים, היחסים בינה ובין טורקיה נוגעים בעיקר לסוגיות אזוריות, בפרט דרום הקווקז. מבין מדינות הקווקז הדרומיות יש לטורקיה יחסים הדוקים במיוחד עם אזרביג'אן. מאז 1994 נשלטים למעשה כ-15% משטח אזרביג'אן על-ידי ארמניה, בעלת-בריתה של רוסיה, וזאת כחלק מתוצאות המלחמה על מובלעת נגורנו קרבך.¹¹ הסכסוך הזה עלול להתפרץ מחדש לנוכח ההתחמשות המשמעותיות של הצד האזרי. יתרה מזו, הסכסוך הזה, וכן אי היציבות בגיאורגיה, מאיימים על נתיבי הספקת הנפט והגז הטבעי מאזרביג'אן מכיוון שהן אזרביג'אן והן טורקיה אינן מעוניינות שההספקה הזאת תעבור דרך ארמניה כל עוד הסכסוך עמה אינו פתור.¹² המשבר בגיאורגיה בקיץ 2008 מעיד על מדיניותה הזוהרה של טורקיה, אשר חרף חששה מהתגברות השפעתה של רוסיה בקווקז, לא הייתה מעוניינת להיות ראש החץ של עימות בין המערב לבין רוסיה. לאחר הדיון על יחסי טורקיה-רוסיה אעסוק בקצרה במאמציה של טורקיה

להרחיב ולשפר את קשריה עם כמה שחקניות שעמן היו לה בעבר יחסים בהיקף מצומצם, בין היתר, סין והודו.

בפרק השלישי יידונו האתגרים האזוריים הניצבים בפני טורקיה. הפרק יתמקד במשקל ההולך וגדל שמייחסת טורקיה למזרח-התיכון. בעבר, מדיניותה של טורקיה הייתה לצמצם את מגעיה עם המדינות באזור הזה, ואולם מאז 2003, בעיקר בעקבות האירועים בעיראק, מוצאת טורקיה נקודות משותפות עמן.¹³ אחד השינויים הוא ההתקרבות בין סוריה וטורקיה, תהליך הבולט במיוחד לנוכח המתיחות ששררה בין המדינות ושהגיעה לשיא בסוף שנות ה-90 של המאה ה-20.¹⁴ בנושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני המשיכה טורקיה לנקוט עמדה פרו-פלסטינית. זו התחזקה בעקבות האנתיפאדה השנייה. לאחר ניצחון החמאס בבחירות לפרלמנט הפלסטיני ב-2006 טורקיה הייתה המדינה הראשונה שהזמינה לביקור את חאלד משעל, ראש הלשכה המדינית של חמאס. עם זאת, בעקבות ההחלטה על ההתנתקות מחבל עזה ביקר ארדואן בישראל ב-2005. ראש הממשלה אהוד אולמרט ונשיא המדינה שמעון פרס הגיעו לביקורי גומלין בטורקיה. ואולם ביחסי ישראל-טורקיה פרץ משבר בעקבות מלחמת לבנון ב-2006 ויותר מכך, בעקבות מבצע עופרת יצוקה שהחל בדצמבר 2008, וכן בשל תגובותיה של טורקיה לעימותים האלה. למרות המשבר הזה לא הורד דרג היחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות.

במסגרת הדיון באתגרים האזוריים יעסוק המזכר גם ביחסי איראן-טורקיה וכן בעמדתה של טורקיה בסוגיית הגרעין האיראני. ההתקרבות שחלה מאז 2003 בין שתי המדינות מפתיעה במידת-מה לנוכח התפיסה שהייתה מקובלת בעבר שאף כי בטורקיה ובאיראן יש רוב מוסלמי, קיימים ביניהן הבדלים משמעותיים: בטורקיה קיים מודל חילוני ובאיראן מודל פונדמנטליסטי; רוב הטורקים הם סונים ורוב האיראנים הם שיעים. ניתן היה אף לצפות שטורקיה תגיב במגננה ביחס להתעצמותה של איראן בעשור האחרון, שבאה לידי ביטוי בין היתר הן בפיתוח תוכנית הגרעין והן בהגברת השפעתה בעיראק. ואולם, בפועל חלה התקרבות בין טורקיה ואיראן, בין היתר נערכו ביקורים של ארדואן באיראן ושל נשיא איראן מחמוד אחמדינג'אד בטורקיה. מעבר לכך, טורקיה מתנגדת להטלת סנקציות על איראן בשל תוכנית הגרעין שלה, ומנסה לקדם הידברות בין איראן וארצות-הברית בסוגיה הזאת.¹⁵

הפרק הרביעי יעסוק בכמה סכסוכים ממושכים הקשורים לטורקיה שבהם הצליחה הממשלה, בראשות מפלגת הצדק והפיתוח, להשיג פריצות דרך. כך, בעניין קפריסין – לאחר שנים שבהן הייתה התנגדות בצד הטורקי-קפריסאי ובטורקיה עצמה לאיחוד של שני חלקי האי, במשאל עם לאישור תוכנית אנאן לאיחוד קפריסין,¹⁶ שנערך ב-2004, הצביעו הטורקים-הקפריסאים בעד התוכנית.¹⁷ לגבי הסוגיה הכורדית – במסגרת ניסיונותיה של טורקיה להתקבל לאיחוד האירופי נעשו כמה רפורמות, המאפשרות

לכורדים בטורקיה ביטוי תרבותי נרחב יותר. בנוסף, חרף התנגדותה של טורקיה להקמת מדינה כורדית עצמאית בצפון עיראק, השקיעו גורמים טורקיים פרטיים רבים בפרויקטים כלכליים באזור הזה.¹⁸ באשר לסכסוך הממושך עם הארמנים – באוקטובר 2009 חתמו טורקיה וארמניה על פרוטוקולים שאמורים היו להביא לכינון יחסים דיפלומטיים ולפתיחת הגבול ביניהן. העובדה שעד היום לא קיימים יחסים דיפלומטיים בין המדינות נובעת מן המחלוקת בסוגיית ההכרה של טורקיה ברצח העם הארמני, וכן מתמיכתה של טורקיה בעמדות של אזרביג'אן לגבי הסכסוך על השליטה בחבל נגורנו קרבך.

בחלקו האחרון של המזכר תיבחן – באמצעות ניתוח שני תרחישים אפשריים בעתיד הנראה לעין – השאלה עד כמה יציבה מדיניות הגישור וההידברות. תוצג הטענה שהמדיניות הזאת הובילה לחיזוק מעמדה של טורקיה במערכת הבינלאומית, בפרט במזרח-התיכון. השיפור במעמדה בא לידי ביטוי בין היתר בשיתופה של טורקיה במגעים לפתרון של כמה סכסוכים מרכזיים בזירה הבינלאומית. כמו כן הובילה מדיניות הגישור וההידברות להישגים בתחום הכלכלי. הדבר בא לידי ביטוי בהתרחבות מגוון שותפות הסחר של טורקיה ובעלייה בהיקפי הסחר. טענה נוספת שתועלה היא שבתחילה נתפסה מדיניות הגישור וההידברות כהכרחית לביסוס מעמדה של מפלגת הצדק והפיתוח כמפלגה לגיטימית בזירה הפנימית, ואולם כיום ביסוס הלגיטימציה בדרך הזאת הכרחי פחות בשל היחלשות הצבא הטורקי כשחקן הפוליטי המרכזי המתנגד לה. נקודה נוספת שתידון היא שניתוח תוצאות המדיניות הזאת מעלה כי לצד הישגים מרשימים היא נחלה גם כמה כישלונות, וייתכן שאלה מצביעים על בעיות מסוימות בה. עם זאת, מינויו של דוואטולו, יוזם המדיניות, לשר החוץ במאי 2009, מחזקת את ההערכה שכל עוד מפלגת הצדק והפיתוח תהיה בשלטון תמשיך טורקיה במדיניות הגישור וההידברות. במסגרת הדיון בתרחישים תידון בהרחבה גם השאלה אילו השלכות יש להתפתחויות על יחסי ישראל-טורקיה. תוצג הטענה שמעבר לעובדה שכיום קיימים פחות אינטרסים משותפים לשתי המדינות בהשוואה לתקופת השיא ביחסיהן בשנות ה-90, גורם השוני במאפייני מדיניות החוץ של שתיהן למשברים תכופים ביחסים, בייחוד בקדנציה השנייה של מפלגת הצדק והפיתוח בשלטון.

פרק ראשון

מפלגת הצדק והפיתוח ומדיניות החוץ שלה

מפלגת הצדק והפיתוח הוקמה כתוצאה מהוצאתה אל מחוץ לחוק של מפלגת המוסר האסלאמית ב-2001.¹⁹ לאחר שהוצאה אל מחוץ לחוק התפצלה מפלגת המוסר לשני זרמים; מפלגת הצדק והפיתוח הייתה הזרם הרפורמיסטי והמתון יותר.²⁰ אף כי המפלגה הוקמה באוגוסט 2001, היא השתתפה בבחירות הכלליות כבר בנובמבר 2002. הבחירות האלה הוקדמו בגלל המשבר הקואליציוני שאליו נקלעה הממשלה שבראשה עמד בולנט אצ'וויט.

אף כי מפלגת הצדק והפיתוח היא אחת היורשות של מפלגת הרווחה, מעדיפים נציגיה כי זו לא תזוהה כמפלגה אסלאמית, ומגדירים אותה כמפלגה שמרנית-דמוקרטית. זאת, על אף העובדה שהמפלגה הזאת למעשה אינה מבקשת לשמור על המצב הקיים, אלא שמה דגש על ביצוע רפורמות, בעיקר אלה שמטרתן בניית תשתית לצירוף טורקיה לאיחוד האירופי. הן בתוך טורקיה והן מחוצה לה ניטש ויכוח האם העובדה שרוב מנהיגיה של מפלגת הצדק והפיתוח הם מוסלמים אדוקים הופכת אותה למפלגה דתית.²¹ הן מבחינת הצבא הטורקי והן מבחינת חלק מן האליטות החילוניות, המאמצים של מפלגת הצדק והפיתוח להתקבל לאיחוד האירופי הם מסווה לכוונות האמיתיות של המפלגה הזאת לקדם אג'נדה אסלאמית.

בבחירות הכלליות שנערכו בטורקיה ב-2002 הצליחו שתי מפלגות בלבד לעבור את אחוז החסימה הגבוה – 10.10%.²² מפלגת הצדק והפיתוח (AKP) קיבלה 34.3% מן הקולות; מפלגת העם הרפובליקנית (CHP) קיבלה 19.4% מן הקולות. מכיוון ששתי מפלגות בלבד נכנסו לפרלמנט התאפשר למפלגת הצדק והפיתוח להקים ממשלה ללא שותפות קואליציוניות.²³ ואולם, הדבר עורר ביקורת על כך שחלקים גדולים של האוכלוסייה הטורקית אינם מיוצגים בפרלמנט.²⁴ היכולת להקים ממשלה ללא שותפות קואליציוניות הייתה בולטת במיוחד לנוכח קשיי התפקוד של חלק מן הממשלות הקודמות שנשענו על קואליציות בין מפלגות שלהן היו מצעים מנוגדים. אפילו ראשי מפלגת הצדק והפיתוח לא ציפו להישג הזה, ולא היו ערוכים לו. לחלק ממנהיגיה היה ניסיון רק ברמת הפוליטיקה המקומית. כך, למשל, מנהיג המפלגה ארדואן היה

קודם לכן ראש עיריית איסטנבול. 90% מחברי הפרלמנט שנבחרו בבחירות 2002 היו חדשים.²⁵

את תוצאות הבחירות של 2002 יש להבין על רקע עשור של פרשות שחיתות גדולות שנחשפו בטורקיה ורצונם של אזרחים רבים להעניש את המפלגות הוותיקות.²⁶ פוליטיקאים בכירים נחשדו כי התעשרו מכיוון שמעלו בכספי הציבור. ההאשמות בשחיתות נקשרו גם לטענות שהפוליטיקאים האלה חוסמים את צמיחתם של מנהיגים חדשים ומוכשרים.²⁷ את תוצאות הבחירות יש לנתח גם על רקע המשבר הכלכלי הקשה שפקד את טורקיה בשנים 2001-2002. בתקופה הזאת היו ירידות ניכרות בבורסה הטורקית ובערך הלירה הטורקית, והממשלה התקשתה לרסן את האינפלציה ששיעורה השנתי הממוצע הגיע ל-70% בשנים 1993-2002.

למרות ההצלחה המרשימה של מפלגת הצדק והפיתוח בבחירות, היו חששות בקרב מנהיגיה מכך שהצבא יפיל את השלטון. תקדים לכך היה הפלת הממשלה, בראשות נג'מטין ארבקן ממפלגת הרווחה האסלאמית, ב-1997, בעקבות לחצים כבדים מצד מפקדי הצבא. החששות האלה היו חזקים במיוחד במהלך הקדנציה הראשונה של המפלגה בשלטון. מנהיג המפלגה ארדואן אף לא יכול היה, בגלל הרשתות של 1998 בהסתה לשנאה,²⁸ להיבחר לחבר פרלמנט ולכהן כראש הממשלה. כמה חודשים לאחר בחירות 2002 הוכנס תיקון בחוק שאפשר לארדואן לכהן בתפקידים האלה. הפופולריות של ארדואן נבעה מהכריזמה שלו ומסיפור חייו. ארדואן גדל באחד מרובעי המצוקה של איסטנבול והצליח לטפס בכוחות עצמו בסולם החברתי. לכן הוא נתפס כמי שמבין את מצוקת המעמדות הנמוכים.²⁹ כהונתו כראש עיריית איסטנבול נחשבה למוצלחת מאוד. מעבר לכך, בשל ניסיונו כראש עיר נתן ארדואן עדיפות לפן "השירותי" והפרגמטי של השלטון על פני המרכיבים האידיאולוגיים. בניסיונותיו הרבים להגיע לפשרה ארדואן אמנם איבד לעתים חלק מן האמון של מצביעיו הדתיים, אך כך התקרב למרכז המפה הפוליטית.

בבחירות 2007 זכתה מפלגת הצדק והפיתוח לתמיכה רחבה עוד יותר – 47% מקולות הבוחרים. המפלגה המשיכה ליהנות מרוב מוחלט בפרלמנט (340 מתוך 550 מושבים) אף כי מספר המושבים שבהם זכתה ירד מעט³⁰ בשל כניסתה של מפלגה נוספת לפרלמנט – מפלגת הפעולה הלאומית³¹ (MHP) – לעומת שתי מפלגות בלבד במושב הקודם. גם בבחירות האלה לא חל כמעט שינוי בשיעור התמיכה שלה זכתה מפלגת העם הרפובליקנית, המפלגה השנייה בגודלה, למרות התקוות שאיחודה עם מפלגת השמאל הדמוקרטית (DSP) יגביר את התמיכה בה.

בחירות 2007 הוקדמו בכמה חודשים עקב המשבר שנוצר בשל רצונה של מפלגת הצדק והפיתוח למנות לנשיא את שר החוץ דאז עבדאללה גול. מינויו לנשיא של גול, מוסלמי אדוק שאשתו עוטה רעלה, נתפס על-ידי הצבא כפגיעה חמורה במוסד חילוני

נוסף בטורקיה. באפריל 2007 הציב הצבא, במזכר שפורסם באתר האינטרנט שלו, אולטימטום לממשלה לחדול מפעילות אסלאמית.³² האולטימטום החרף הזה נתפס כמעין ניסיון הפיכה מצד הצבא, ובסופו של דבר חיזק דווקא את מעמדה של מפלגת הצדק והפיתוח. נוצרה תחושה כללית שלפיה מפלגת הצדק והפיתוח הייתה הקורבן במשבר בחירת הנשיא, הן בשל המזכר של הצבא והן בשל החלטה מעוררת מחלוקת של בית המשפט לחוקה לפסול את הסיבוב הראשון בבחירות לנשיאות. מבחינת הצבא, פרסום המזכר לא הוביל לתוצאה שלה ציפה – בניגוד להצלחתו להפיל את ארבקאן ב-1997 ללא שימוש באמצעים כוחניים – וגרם להחלשה נוספת במעמדו.

הסבר נוסף לתמיכה הגדולה שלה זכתה מפלגת הצדק והפיתוח בבחירות 2007 הוא הצלחתה לייצב את הכלכלה ולהוביל לשיעור צמיחה מרשים של כלכלת טורקיה בשנים 2002-2007, שהיה במוצק כ-7% לשנה.³³ בעקבות הצמיחה הכלכלית, ועוד קודם לכן בעקבות הרפורמות הכלכליות הליברליות, שנערכו בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-20, נוצרה אליטה של מתעשרים חדשים, חלקם מוסלמים אדוקים, אשר נתנה גיבוי נרחב למפלגת הצדק והפיתוח.

העלייה בתמיכה שלה זכתה מפלגת הצדק והפיתוח בבחירות 2007 חיזקה את הביטחון של מנהיגיה במעמדם מול הצבא. למרות היחלשות הצבא, ואולי אף כתוצאה ממנה, נמשכו הקשיים בהסדרת יחסי צבא-חברה בטורקיה גם בקדנציה השנייה של המפלגה בשלטון. במרס 2008 הוגשה תביעה לבית המשפט לחוקה להפסיק את פעילותה של המפלגה בשל מדיניות החורגת מעקרון החילוניות. ביולי 2008 דחה בית המשפט את התביעה. עם זאת, ברוב של עשרה שופטים לעומת שופט אחד הוחלט שמדיניותה של מפלגת הצדק והפיתוח אכן אינה עולה בקנה אחד עם עקרון החילוניות. שישה שופטים בלבד סברו שהדבר מצדיק את סגירת המפלגה, וזאת כאשר נדרש רוב של שבעה שופטים לקבל החלטה כזאת. העובדה שרק על חודו של קול המפלגה לא נסגרה, לא מנעה לחלוטין את התחושה שחרף התמיכה הנרחבת שלה זוכה המפלגה, קוראים חוגים מרכזיים תיגר על שלטונה. בהקשר הזה הייתה השפעה גם לפתיחה הגלויה של חקירת פרשת "ארגנקון" ב-2007. על-פי החשדות, חברי ארגון הימני-הלאומני החשאי "ארגנקון" תכננו התנקשויות ופיגועים כדי לגרום לאי יציבות ולהפיל את מפלגת הצדק והפיתוח. עם הנאשמים בפרשה נמנו אנשי צבא בכירים בדימוס וכן עיתונאים, פוליטיקאים ואנשי עסקים. בניגוד לטענות החמורות שיוחסו לארגון הזה, רבים באליטה החילונית אמרו שהפרשה הזאת היא פרי המצאתה של מפלגת הצדק והפיתוח במטרה להחליש את הגורמים האלה, לרדוף אותם וליצור אווירה שבה לא תושמע ביקורת על מדיניותה הפרו-אסלאמית.³⁴ בתחילת 2010 נחשפה פרשה נוספת – "פטיש כבד". על-פי החשדות, לצבא הטורקי היו תוכניות מפורטות

להפיכה ב-2003, שכללו ביום אירועים ביטחוניים ופגיעה באזרחים כדי ליצור רושם שמפלגת הצדק והפיתוח אינה מסוגלת לדאוג לביטחון.³⁵

מדיניות החוץ של טורקיה בתקופת שלטונה של מפלגת הצדק והפיתוח

רוב מנהיגי מפלגת הצדק והפיתוח היו בעלי ניסיון מועט בתחום מדיניות החוץ. לפיכך, השפעתו של דוואטולו הייתה משמעותית מאוד בגיבוש מדיניות החוץ של טורקיה כבר מאז 2003, כאשר שימש היועץ הבכיר לענייני חוץ של ראש הממשלה. דוואטולו הצליח לשכנע את מקבלי ההחלטות לאמץ את רעיונותיו באשר למאפיינים הרצויים של מדיניות החוץ – רעיון "העומק האסטרטגי", מדיניות "אפס הבעיות" ו"מקסימום שיתוף הפעולה". הרעיונות האלה חלחלו לא רק לפורומים של קביעת מדיניות אלא גם אל העיתונות הטורקית והבינלאומית, וכך זכו להדים ולהשפעה רבה עוד יותר.³⁶ על-פי רעיון העומק האסטרטגי, משקלה של מדינה במערכת הבינלאומית נקבע על-פי מיקומה הגיאוגרפי והקשרים ההיסטוריים שלה. המשמעות של מיקומה של טורקיה באזור שבו נפגשות אסיה ואירופה והקשרים ההיסטוריים שלה עם הבלקן, המזרח-התיכון ומרכז אסיה היא שטורקיה יכולה וצריכה לתפוס מקום מרכזי יותר במערכות האזוריות שמסביבה. טורקיה אינה יכולה להסתפק במגננה או בתפקיד של גישור אלא צריכה לקחת על עצמה תפקיד של ספקית ביטחון ויציבות גם לאזורים הסמוכים לה.³⁷ מעבר לכך, טען דוואטולו שלטורקיה, כמו למדינות אחרות שהיו בעבר אימפריות, יש עדיין השפעה על האזורים שהיו חלק מהאימפריה ומחויבות כלפיהם.³⁸ רבים טענו כי בעניין הזה מדיניות העומק האסטרטגי היא למעשה ניאו-עות'מאנית.³⁹

המשמעות של רעיון העומק האסטרטגי ומדיניות "אפס הבעיות", שמטרתה פתרון הבעיות של טורקיה עם שכנותיה, היא מדיניות חוץ אקטיבית ושאפתנית הרבה יותר ממדיניות החוץ המסורתית של טורקיה. רעיון העומק האסטרטגי ומדיניות התיווך והגישור שמים דגש על הפעלת עוצמתה הרכה של טורקיה – הגברת יכולת ההשפעה שלה בלי לעשות שימוש באמצעים כוחניים. המדיניות הזאת מבטאת שינוי בתפיסה של מידת "הקרבה" בין טורקיה והמדינות באזורים הסמוכים לה והאפשרויות הגלומות בכך.⁴⁰

את רעיון העומק האסטרטגי ואת מדיניות התיווך והגישור יש להבין גם על רקע הריאקציה בטורקיה לתזת התנגשות הציוויליזציות של הנטינגטון. קיומו של מודל טורקי-מוסלמי מוצלח והיכולת של טורקיה לגשר ולתווך יכולים להוות את האנטי-תזה המשכנעת ביותר לתזה של הנטינגטון, ולכן על המערב לתמוך בחיזוק מעמדה של טורקיה.⁴¹ טורקיה אף הייתה אחת השותפות הראשיות ליוזמה של ברית הציוויליזציות שהוצעה על-ידי ספרד, ומתקיימת בחסות האו"ם, לפיתוח פרויקטים לקידום ההבנה

בין הציוויליזציות. יש לציין שדוואטולו משייך את טורקיה לציוויליזציה האסלאמית, מדגיש את הייחודיות של הציוויליזציה הזאת וטוען למרכזיותה של טורקיה בה. כמו כן הוא טוען שהדרך שבה טורקיה תוכל להגיע למעמד הראוי לה בזירה העולמית תהיה באמצעות תהליך התעוררות בתוך הציוויליזציה האסלאמית.⁴²

כדי שתוכל לממש את היתרונות הנובעים מן העומק האסטרטגי שלה, על טורקיה להתמודד גם עם הסכסוכים שבהם היא מעורבת ישירות. מטרתה של מדיניות "אפס הבעיות" היא, כאמור, לפתור את המחלוקות שיש לטורקיה עם שכנותיה וסמוך לגבולותיה. על-פי התפיסה הזאת, פתרון המחלוקות עם שכנותיה של טורקיה אינו רק תהליך רצוי אלא גם תהליך אפשרי, וזאת בניגוד לתפיסה הישנה שלפיה טורקיה מוקפת אויבים ועליה להיות כל הזמן במגננה. במסגרת התפיסה הישנה הועלו שוב ושוב חששות מקונספירציה של כוחות זרים נגד טורקיה ואלה גרמו לתסביך של חוסר ביטחון טורקי בסיסי.⁴³ במסגרת התפיסה החדשה, החששות ממעורבות זרה פחתו וטורקיה עברה מעמדה של נקיטת זהירות לעמדה של נכונות לקחת סיכונים כדי לפתור את הבעיות עם שכנותיה.⁴⁴ במדיניות "אפס הבעיות" בולטות במיוחד ההפשרה וההתקרבות בין טורקיה וסוריה לאחר שנים של עוינות בין השניים, וכן החתימה על הפרוטוקולים לכינון יחסים דיפלומטיים ופתיחת הגבול בין טורקיה וארמניה.⁴⁵

רעיון העומק האסטרטגי ומדיניות "אפס הבעיות" שונים מאוד מן המדיניות של הרפובליקה הטורקית בזמן המלחמה הקרה, אך גם ממדיניותה ברוב השנים שלאחר סיומה. מדיניותה המסורתית של הרפובליקה הטורקית הייתה בעיקר התכנסות פנימה תוך שימת דגש על כיבוד הסטטוס-קוו ושימור גבולותיה באסיה הקטנה. הסיבה העיקרית למדיניות הייתה "תסביך סוור" של הטורקים – החשש שלהם מכך שהמעצמות ינסו שוב לחלק את הטריטוריה הטורקית.⁴⁶ ברוב שנות הרפובליקה המשמעות האופרטיבית של אמירתו המפורסמת של כמאל מוסטפה (אטאטורק) "שלום בבית, שלום בחוץ" הייתה מעורבות מינימלית בבעיות של מדינות אחרות. החריגה היחידה מן המדיניות של שימור הסטטוס-קוו במהלך המלחמה הקרה הייתה ההתערבות הצבאית של טורקיה בקפריסין ב-1974.⁴⁷

מדיניות העומק האסטרטגי היא בבחינת תפנית לעומת המדיניות הקודמת של טורקיה כלפי אזור המזרח-התיכון. לאחר שנים של פסיביות והזנחה של מדיניות החוץ כלפי האזור הזה, גילתה אותו טורקיה מחדש.⁴⁸ במסגרת מאמציה להתקרב למערב הצטרפה טורקיה בתחילת המלחמה הקרה לכמה בריתות אנטי-סובייטיות שהובילו אותה להתרחקות מחלק ממדינות ערב. בשנות ה-50 היא הייתה שותפה לברית בגדאד⁴⁹ ולברית הפריפריה החשאית,⁵⁰ שהייתה ברית של הגורמים הלא ערביים במעגל האזורי הרחב שמסביב לעולם הערבי. במדיניות הזאת החל שינוי במחצית השנייה של שנות ה-60 של המאה ה-20, בין היתר, בעקבות התפתחויות בקפריסין,⁵¹

וכן בעקבות תוצאות מלחמת ששת הימים שהגבירו את ההזדהות של טורקיה עם הפלסטינים.⁵² ואולם, מדיניות טורקיה כלפי המזרח-התיכון המשיכה להיות מדיניות מגיבה להתפתחויות ולא מדיניות יוזמת. בעקבות משברי הנפט בשנות ה-70 גברה הפגיעות של טורקיה ללחצים מצד מדינות ערב.⁵³ עם זאת, גם בשנים האלה, המעורבות שלה במזרח-התיכון נותרה מצומצמת. במלחמת איראן-עיראק קיבלה טורקיה אמנם הרשאה מעיראק להיכנס לשטחה כדי להילחם בכוחות הכורדיים שמצאו שם מחסה, אך עשתה מאמצים שלא להתערב מעבר לכך בסכסוך.⁵⁴

אף כי מדיניות העומק האסטרטגי ו"אפס הבעיות" הן בבחינת תפנית, יש בהן גם המשכיות למדיניות פורצת דרך בתקופות קודמות. תקופת שלטונו של הנשיא טורגוט אוזאל (1989-1993), למשל, התאפיינה במדיניות חוץ אקטיבית,⁵⁵ ובין היתר היה בה גילוי מחדש של הרפובליקות הטורקמניות באזור אירו-אסיה שהכריזו על עצמאות לאחר התפרקות ברית-המועצות. כך נעשה ניסיון לבסס אזור השפעה טורקי ברפובליקות האלה,⁵⁶ והמדיניות הזאת אף הובילה להיווצרות חשש כי יתחולל מאבק טורקי-איראני לגבי השאלה מי מהן תהיה המודל של המדינות האלה.⁵⁷ באשר למזרח-התיכון – המרכיב המהפכני בתקופת אוזאל היה השתתפות טורקיה בקואליציה נגד עיראק ב-1991. על הצעד הזה נמתחה ביקורת פנים-טורקית, בעיקר לנוכח התוצאות הכלכליות ההרסניות של סגירת הגבול בין המדינות למעבר סחורות.⁵⁸

בתקופת שלטונו של נג'מטיין ארבקאן (1996-1997), שהיה ראש הממשלה הטורקי הראשון ממפלגה בעלת אוריינטציה אסלאמית, נשמעו קריאות להקמת נאט"ו אסלאמי. בתקופה הזאת נשמעו גם קריאות לקידום יחסיה של טורקיה עם מדינות ערב, זאת בלי לזנוח את האוריינטציה המערבית שלה.⁵⁹ ואולם, מכיוון שתקופת שלטונה של ממשלת ארבקאן הייתה קצרה, לא חל שינוי במדיניות החוץ של טורקיה לבד מביקורים רמי דרג במדינות ערב.

הייחוד של מדיניות החוץ של מפלגת הצדק והפיתוח לעומת תקופתו של הנשיא אוזאל ותקופת שלטונו של ראש הממשלה ארבקאן הוא בשילוב שבין מדיניות חוץ אקטיבית ובעלת שאיפות להגברת השפעתה של טורקיה בכמה אזורים לבין האלמנטים האידיאולוגיים של חיזוק הציוויליזציה האסלאמית וחיזוק מעמדה של טורקיה בה (ולא רק בקרב הרפובליקות הטורקמניות). יתרה מזו, המאמץ הפעיל של טורקיה לתווך ולגשר במספר רב של סכסוכים לא היה בהיקף כזה בתקופות קודמות. קידום מעמדה של טורקיה באמצעות עוצמה רכה מאפשר להגביר את השפעתה בתחומים ובמקומות שונים בהיקף שספק אם היה אפשרי לו הייתה מנסה לקדם את מעמדה באמצעים כוחניים. מדיניות החוץ של מפלגת הצדק והפיתוח שאפתנית אפוא הרבה יותר מזו שנקטה בתקופות קודמות בטורקיה. היא חורגת ממדיניות החוץ הכמאליסטית – זו שנקטו אטאטורק וממשיכי דרכו – בכמה מאפיינים. הראשון – יש בה משום

התנתקות מדפוסי המחשבה של "טורקיה נמצאת במגננה תמידית" וקיים מאמץ פעיל לפתור את המחלוקות של טורקיה עם שכנותיה ולהרחיב את שיתוף הפעולה עמן. המאפיין השני – בניגוד לניסיון של הרפובליקה הטורקית להתרחק עד כמה שניתן מן העבר העות'מאני, יש כיום גילוי מחדש של חלק מן היתרונות של התקופה הזאת וכן לקיחת אחריות מסוימת על חלק מן הבעיות שנוצרו במהלכה. המאפיין השלישי – טורקיה אינה מתייחסת לזיהויה עם הגוש המערבי כאופציה היחידה מבחינתה, אלא מנסה לקדם שותפות אסטרטגית עם שחקנים נוספים.

מאפיין בולט נוסף של מדיניות החוץ של טורקיה בתקופת שלטונה של מפלגת הצדק והפיתוח הוא ההיבט הכלכלי. ב-2008 הייתה טורקיה הכלכלה ה-15 בגודלה בעולם.⁶⁰ הצורך של טורקיה בהגדלת שוקי היצוא שלה מחד גיסא, וצורכי האנרגיה הגדלים שלה מאידך גיסא, הובילו את מנהיגי המפלגה להדק את הקשרים עם מדינות שעמן היו לה בעבר קשרים מצומצמים. את ההיבטים הכלכליים יש להבין גם על רקע תהליכי ההפרטה שאותם הוביל טורגוט אוזאל כראש הממשלה בשנות ה-80 אשר הובילו להיווצרות בורגנות חדשה, דתית ברובה, שהשפעתה גברה בתקופת שלטונה של מפלגת הצדק והפיתוח.

מעבר לכך, לא ניתן להבין את מדיניות החוץ של הממשלה בראשות מפלגת הצדק והפיתוח בלי להתייחס לנסיבות הבינלאומיות המאפשרות מדיניות חוץ עצמאית ואקטיבית יותר. המדיניות הזאת היא תגובה מאוחרת להתפרקות ברית-המועצות ולמעבר ממערכת דו-קוטבית למערכת שבה יש דומיננטיות אמריקנית. במערכת בינלאומית מן הסוג הזה כבר אין צורך לבחור את הצד שאליו משתייכים, והעובדה הזאת הקלה על טורקיה לנקוט קו מדיניות עצמאי. אמנם פיגועי 11 בספטמבר יצרו רושם של מאבק כולל בין המערב לאסלאם, אך אלה המתנגדים לראייה הפסימיסטית והדטרמיניסטית הזאת תומכים בכך שטורקיה תמשיך למלא את תפקיד המתווכת בין מדינות מערביות לבין מדינות אסלאמיות. נוסף על כך, הירידה במעמדה של ארצות-הברית בעקבות הפלישה לעיראק ב-2003 והתמוטטות המדינה העיראקית בד-בבד עם היחלשות המנהיגות המסורתיות של העולם הערבי, יצרו מצב שאפשר לטורקיה ולאיראן לתפוס תפקיד אקטיבי יותר במערכת האזורית.⁶¹ כמו כן, בסביבה הבינלאומית, העוברת תהליכי גלובליזציה מואצים והמושגתת יותר ויותר על תלות הדדית, גוברת החשיבות של שימוש בעוצמה רכה באופן שבו טורקיה מנסה לפעול כיום.

פרק שני

מעמדה של טורקיה בזירה הגלובלית

יחסי טורקיה-ארצות-הברית

לאחר שהסתיימה המלחמה הקרה חששה טורקיה מכך שתפחת חשיבותה האסטרטגית כאזור חיץ⁶² ומכך שתאבד חלק מן היתרונות שהיו למעמד הזה.⁶³ אירועי 11 בספטמבר שינו את הסביבה האסטרטגית. העימות שעליו הכריז הנשיא ג'ורג' בוש בין ארצות-הברית לבין "ציר הרשע"⁶⁴ הציב את טורקיה כאזור החיץ של הסכסוך. ארצות-הברית הייתה זקוקה לסיוע של טורקיה למאמץ המלחמתי שלה באפגניסטאן ובעיראק. עם זאת, פלישת ארצות-הברית לעיראק ב-2003 ותוצאותיה הביאו להידרדרות ביחסי המדינות. כפי שעוד יפורט בהמשך ביחס למערכת האזורית, טורקיה חששה מכך שפעולותיה של ארצות-הברית יאיימו על השלמות הטריטוריאלית של עיראק ויגבירו את הסיכוי להקמתה של מדינה כורדית עצמאית בצפון עיראק. מעבר לכך, בדומה למדינות מוסלמיות אחרות, התעוררו בציבור הרחב בטורקיה בעקבות הפלישה לעיראק רגשות אנטי-אמריקניים עזים. סירובו של הפרלמנט הטורקי לאשר ברוב הנדרש מעבר של כוחות יבשה אמריקניים לעיראק דרך שטח טורקיה בתחילת המערכה האמריקנית בעיראק ב-2003 גרם למשבר ביחסי טורקיה-ארצות-הברית.⁶⁵ אמנם מאז אישרה טורקיה משלוח כוח של 10,000 חיילים לפעולות של שמירת שלום בעיראק⁶⁶ ואפשרה טיסות של מטוסי הספקה אמריקניים מבסיס אינצ'רליק לעיראק, אך הפעולות האלה לא מחקו את הרושם שטורקיה לא נהגה כבעלת-ברית נאמנה לארצות-הברית כשזו נזקקה לה. בצד הטורקי הועלו חששות מהיקף שיתוף הפעולה שנוצר בין ארצות-הברית לבין הכורדים בצפון עיראק שהפכו לבעלי-הברית הנאמנים ביותר לארצות-הברית בעיראק.

בעקבות ההכרזה על חידוש המאבק האלים של ארגון PKK (מפלגת הפועלים הכורדית) בטורקיה ב-2004 טענה טורקיה כי ארצות-הברית והממשל הכורדי האזורי (KRG — Kurdish Regional Government) אינם עושים די לעצירת פעילות הארגון מצפון עיראק. ארצות-הברית הפעילה לחצים על טורקיה שלא לפעול באופן חד-צדדי בצפון עיראק כדי שלא ייווצר מצב של אי יציבות באזור היחיד שנתפס כיציב בעיראק. נקודת המפנה ביחסים בין טורקיה וארצות-הברית חלה בעקבות ביקורים מוצלחים

בוושינגטון של ארדואן (בסוף 2007) ושל גול (בתחילת 2008). בין שתי המדינות גבר שיתוף הפעולה המודיעיני. ארצות-הברית הסכימה לשורה של תקיפות אוויריות של טורקיה בצפון עיראק וכן לפעולה צבאית קרקעית של טורקיה בפברואר 2008 שבה השתתפו כמה אלפי חיילים טורקים.⁶⁷

בחירתו של ברק אובמה לנשיא ארצות-הברית וביקורים מוצלחים שלו ושל מזכירת המדינה הילרי קלינטון בטורקיה זמן קצר לאחר כניסת הממשל לתפקידו גרמו לשינוי חיובי בדעת הקהל הטורקית כלפי ארצות-הברית.⁶⁸ נראה שארצות-הברית תחת ממשל אובמה מנסה לשקם את תדמיתה בעולם המוסלמי, בין היתר באמצעות שיפור היחסים עם טורקיה. בביקורו בטורקיה באפריל 2009 הציע אובמה מודל שותפות בין ארצות-הברית וטורקיה שבאמצעותו ניתן יהיה לגשר על ההבדלים התרבותיים והדתיים בין המערב, שרובו נוצרי, לבין העולם המוסלמי.⁶⁹ פרשנים טורקים הסבירו כי בניגוד לבוש שהדגיש את תפקידה של טורקיה כמודל אסלאמי מתון, הדגיש אובמה בנאומו בפני הפרלמנט הטורקי כי טורקיה היא מדינה חילונית ודמוקרטית שהגיעה להישג הזה בכוחות עצמה.⁷⁰ במסר הזה בא לידי ביטוי הוויתור של ארצות-הברית על הניסיון לקדם באופן פעיל תהליכי דמוקרטיזציה במזרח-התיכון.⁷¹

בעקבות תהליך הנסיגה של ארצות-הברית מעיראק, שהחל ביציאת הכוחות האמריקניים מן הערים העיראקיות ביוני 2009, ממשיכה טורקיה להיות, ולו רק מבחינה לוגיסטית, אחת מנקודות המשען של ארצות-הברית באזור. במסגרת מדיניות הגישור וההידברות מנסה טורקיה להפגין את היתרונות שיש לה כמגשרת בין הפלגים השונים בעיראק, במיוחד לנוכח האמון שרוחשים לה הסונים העיראקים. התחלת הנסיגה מעיראק מנטרלת את אחת מנקודות המחלוקת המשמעותיות בין טורקיה וארצות-הברית מאז הפלישה.

יחסי טורקיה-נאט"ו

בתום המלחמה הקרה עמדו בפני נאט"ו והמדינות החברות בארגון כמה שאלות לגבי המשך קיומו ומטרותיו. בשנים האלה הוחלט בין היתר על הרחבת מספר החברות בארגון ועל מעבר משימת דגש על ביטחון קולקטיבי באירופה למטרות גלובליות יותר.⁷² השינויים הללו בנאט"ו עוררו חששות בקרב חלק מחברותיו, בהן טורקיה, מפני פגיעה באמינות המחויבות ההדדית לשמירה על הביטחון הקולקטיבי של חברות הארגון.⁷³ כך, למשל, התרעמה טורקיה על כך שבשני מקרים – ב-1991 וב-2003 – שבהם ביקשה מערכות התרעה וסוללות טילי פטריוט לצורך הגנה מפני מתקפה אפשרית של עיראק, התנגדו בשלב ראשון כמה מן החברות האירופיות בנאט"ו להיענות לבקשות האלה. טורקיה אף התלוננה על כך שלא כל המדינות החברות בנאט"ו מכירות ב-PKK כבארגון טרור ולא רואות עצמן מחויבות לפעול להפסקת התקפותיו על

מטרות טורקיות.⁷⁴ מעבר לכך, חששה טורקיה שהשינויים בארגון יפגעו בהתהדקות יחסיה עם רוסיה. טורקיה הייתה גם שותפה באופן חלקי לחששותיה של רוסיה מן האפשרות של צירופן של גיאורגיה ואוקראינה לארגון ומבניית בסיסים של הצבא האמריקני בבולגריה וברומניה, מכיוון שהדבר עלול לפגוע במעמדן הדומיננטי של רוסיה וטורקיה בים השחור.

קיימים הבדלים ניכרים באופן שבו תופסות חברות נאט"ו את מטרותיו. על-פי התפיסה של מדינות מזרח אירופה ומרכז אירופה, על הארגון להמשיך למלא את תפקידו המסורתי כמגן על חברותיו מפני מתקפה חיצונית; על-פי התפיסה של מדינות מערב אירופה, תפקידו הוא פיתוח יכולות ההגנה של האיחוד האירופי; ועל-פי התפיסה של ארצות-הברית, נאט"ו הוא מכשיר אחד מכמה מכשירים לקידום מטרותיה הגלובליות. לנוכח ההבדלים האלה קיימים בטורקיה חששות לגבי היכולת לרתום את חברות הארגון להגנה על האינטרסים שלה בעת הצורך.⁷⁵

מבחינת משימות הארגון, התחלת נסיגתה של ארצות-הברית מעיראק מלווה בהגברת הנוכחות האמריקנית באפגניסטאן במסגרת פעילות נאט"ו במדינה הזאת. אף כי טורקיה היא בעלת הצבא השני בגודלו בנאט"ו היא גילתה נכונות מוגבלת לפעול באפגניסטאן, בשל החשש שהמעורבות הזאת תפגע ביחסיה עם מדינות מוסלמיות, בראש ובראשונה עם איראן. כוחות טורקיים אף לא השתתפו בפעולות התקפיות נגד הטאליבאן, ונטלו חלק רק במשימות של שמירת שלום באפגניסטאן. טורקיה חוששת כי הגדלת מספר המשימות שנאט"ו לוקח על עצמו יכול להוביל אותה לדילמות ביחסיה עם מדינות שאינן חברות בארגון.⁷⁶ עם זאת, דווקא מדיניות הגישור וההידברות, המרחיבה גם כן את מעורבותה של טורקיה בסוגיות שעד כה היא ניסתה למזער את מעורבותה בהן, עולה בקנה אחד עם המדיניות היותר פעילה של נאט"ו. טורקיה אף עודדה שיחות בין אפגניסטאן ופקיסטאן לנוכח האמון שלו היא זוכה בשתי המדינות האלה.⁷⁷

יחסי טורקיה-רוסיה

במהלך המלחמה הקרה טורקיה תפסה את ברית-המועצות כאיום המרכזי עליה, ואילו בשנים האחרונות חלה התקרבות משמעותית בין רוסיה וטורקיה. ב-2008 הייתה רוסיה שותפת הסחר הגדולה ביותר של טורקיה, בין היתר עקב הספקת הנפט והגז הרוסי לטורקיה.⁷⁸ התלות הגדולה של טורקיה בהספקת האנרגיה מרוסיה מקשה עליה להציג עמדות תקיפות כלפיה.⁷⁹ מהבחינה הזאת קיימים יתרונות למדיניות הגישור וההידברות של טורקיה באזור דרום הקווקז מכיוון שהיא מאפשרת לטורקיה לשמור הן על הקרבה שלה למדינות המערב והן על יחסים טובים עם רוסיה. בהקשר הזה

אמר דוואטולו: "זה אינו משחק סכום-אפס. [...] רק בגלל שאנחנו משפרים את יחסינו עם האיחוד האירופי אין פירוש הדבר שאנחנו מחלישים את יחסינו עם רוסיה".⁸⁰ למלחמה בין רוסיה וגיאורגיה באוגוסט 2008 היו השלכות חשובות אך מנוגדות לגבי יחסי טורקיה-רוסיה. מחד גיסא, התגובה הרפה של מדינות המערב לאירועים תרמה להכרה של טורקיה בכך שאם היא מעוניינת לשמור על השפעתה באזור דרום הקווקז ועל נתיבי מעבר האנרגיה באזור, החברות בנאט"ו אינה מסייעת לה בכך.⁸¹ זו הייתה אחת הסיבות לכך שטורקיה הציעה את הקמתה של פלטפורמה לשיתוף פעולה וליציבות בקווקז – יוזמה שרוסיה, אזרביג'אן וארמניה קיבלו בברכה, וגיאורגיה, לאחר התנגדות ראשונית, הסכימה להצטרף אליה.⁸² מאידך גיסא, האסרטיביות של רוסיה כלפי דרום הקווקז מעלה את השאלה האם בטווח הארוך המדיניות של רוסיה והמדיניות של טורקיה ביחס לאזור הזה לא יובילו להתנגשות בין שתי המדינות.⁸³ נראה שהמלחמה בגיאורגיה אף האיצה את הפיכתה של טורקיה למרכז של העברת נפט וגז בצינורות על המשמעותיות הנלוות מכך גם ביחס ליחסי טורקיה-רוסיה. ביולי 2009 נערך באנקרה טקס חתימה חגיגי על הסכם לפרויקט נבוקו שבמסגרתו אמור להיבנות צינור להובלת גז טבעי מן הים הכספי והמזרח-התיכון לאירופה דרך טורקיה. מבחינת המדינות האירופיות, אחת המטרות של הפרויקט הזה היא צמצום התלות בהספקת גז מרוסיה. באוגוסט 2009, במהלך ביקורו של ראש ממשלת רוסיה ולדימיר פוטין בטורקיה נחתם הסכם בין שתי המדינות שבו נקבע כי גז טבעי מרוסיה, שיסופק לאירופה דרך בולגריה במסגרת פרויקט הזרם הדרומי, יעבור גם דרך המים הטריטוריאליים של טורקיה.⁸⁴ יש המטילים ספק בכך שפרויקט נבוקו ופרויקט הזרם הדרומי ימומשו, אך נוצר הרושם שמדובר בפרויקטים מתחרים ושהצדדים השונים מחזירים אחרי טורקיה. עם זאת, הטורקים מדגישים כי אין סתירה בין הפרויקטים האלה וכי דרישות הגז של אירופה בעתיד יצריכו קרוב לוודאי גם את המשך הספקת הגז מרוסיה וגם נתיבי הספקה חלופיים.⁸⁵

יחסי טורקיה-האיחוד האירופי

הסכמת האיחוד האירופי בשלהי 2004 לפתוח בשיחות על צירוף טורקיה אליו נחשבת לאחד מן ההישגים המרשימים של מפלגת הצדק והפיתוח בקדנציה הראשונה שלה, וכן להישג של ממשל בוש שלחץ על כמה מדינות באיחוד לפתוח בשיחות. רבים קיבלו בהפתעה את המאמץ של מפלגת הצדק והפיתוח לקדם את כניסתה של טורקיה לאיחוד, אך היו לכך כמה סיבות. הראשונה – מנהיגי מפלגת הצדק והפיתוח סברו כי רפורמות ליברליות יכולות לתרום לביסוס מעמדה של המפלגה באמצעות הפחתת השפעה של הצבא על הפוליטיקה. הסיבה השנייה – הם האמינו שרפורמות ליברליות יאפשרו ביטוי רב יותר לאמונות דתיות במרחב הציבורי. על אף פתיחת השיחות על צירוף

טורקיה לאיחוד האירופי, הדיון על עמידתה של טורקיה בתנאי הקבלה חלקי. זאת בשל כמה בעיות יסוד וכן בשל סירובן של חלק מן החברות באיחוד האירופי לפתוח לדיון סעיפים מסוימים. עם בעיות היסוד ניתן למנות: סוגיית קפריסין, ההכרה של טורקיה ברצח העם הארמני, כיבוד זכויות אדם בטורקיה, התנגדות דעת הקהל בכמה מדינות אירופיות, התנגדות כמה מנהיגים אירופים והמצב הפוליטי בתוך טורקיה.⁸⁶ לטענת טורקיה, הבעיות האלה אינן חמורות יותר מחלק מן הבעיות שהיו בסבב הצירוף האחרון של מדינות לאיחוד, ואינן מצדיקות את העובדה שמנהיגי האיחוד נמנעים מאמירה מפורשת לגבי קבלתה של טורקיה. פוליטיקאים טורקים הן במפלגת הצדק והפיתוח והן באופוזיציה חוזרים ומדגישים שכניסתה של טורקיה לאיחוד היא עניין של "עכשיו או לעולם לא".⁸⁷

סוגיית קפריסין היא, כאמור, אחת מבעיות היסוד המקשות מאוד על צירופה של טורקיה לאיחוד. אף כי באופן פורמלי התקבלה כל קפריסין לאיחוד ב-2004, למעשה מיוצג במוסדות האיחוד האירופי רק החלק היווני-קפריסאי, בשל כישלון השיחות על איחוד האי, ויש לו זכות וטו על כל השיחות הנוגעות לצירוף טורקיה. טורקיה אף מתנגדת לקישור שמנסים לעשות בין כניסתה לאיחוד האירופי לבין פתרון הסוגיה הקפריסאית, וממקת את התנגדותה בטענה שהיוונים-הקפריסאים, ולא הטורקים-הקפריסאים, הם שדחו את תוכנית אנאן ב-2004. כמו כן מתרעמת טורקיה על כך שאף כי החלק הטורקי-הקפריסאי הצביע במשאל העם בעד איחוד האי, נמשך הבידוד שלו מבחינות כלכלית ופוליטית.⁸⁸ לטענת טורקיה, זו הסיבה לכך שהיא מסרבת לעגינת אוניות יווניות-קפריסאיות בנמליה ולנחיתת מטוסים יוונים-קפריסאיים בנמלי התעופה שלה – זאת בניגוד להסכם איחוד המכס שיש לה עם האיחוד האירופי, ולכן גם עם החלק היווני-הקפריסאי.

הכרת טורקיה ברצח העם הארמני היא סוגיה טעונה ביותר מבחינת הטורקים. ואולם, רבים טוענים כי ההכרה בכך היא תנאי הכרחי (אם כי לא כתוב) לצירופה של טורקיה לאיחוד. כמה פרלמנטים באירופה, בהם הפרלמנט הצרפתי, הפרלמנט השוודי והפרלמנט האירופי, כבר העבירו החלטה המכירה ברצח העם הארמני. בתגובה טוענת טורקיה שיש משום צביעות בדרישות של מדינות אירופה, שכן הן אינן מכירות במעשי הזוועה שנעשו על-ידן במקומות שונים בעולם, למשל, בתקופה הקולוניאלית.

למרות השיפורים שחלו בתחום זכויות האדם בטורקיה נטען שעדיין קיים פער בין הנורמות הנהוגות בטורקיה לבין אלה הנהוגות באיחוד האירופי. במיוחד נמתחת ביקורת על סעיף 301 לחוק העונשין הטורקי שלפיו אין להעליב את "הלאום הטורקי". הסעיף הזה נתפס כפוגע בצורה חמורה בחופש הביטוי בטורקיה. ב-2008 העביר אמנם הפרלמנט הטורקי תיקון לסעיף הזה, אך גורמים באירופה טוענים כי התיקון הזה

עדיין אינו משמעותי וכי יש לבטל לחלוטין את הסעיף. באירופה נמתחת ביקורת גם על היחס המפלה כלפי המיעוט הכורדי הגדול.⁸⁹

החשש מפני כניסת טורקיה לאיחוד בקרב דעת הקהל באירופה וכן בקרב חלק מן המנהיגים האירופים נובע בין היתר מכך שעד 2015 טורקיה צפויה להיות המדינה האירופית שבה מספר התושבים הגדול ביותר, ולכן השפעתה במוסדות האיחוד ובפרלמנט האירופי צפויה להיות רבה. מעבר לכך, קיימת סוגיית הגידול הניכר של אוכלוסיית המוסלמים באירופה, הצומחת באופן משמעותי גם ללא קשר לכניסת טורקיה לאיחוד.⁹⁰ על אף הטענה שלטורקיה ולמדינות האיחוד האירופי יש סולם ערכים שונה, התברר בסקרי דעת קהל כי שיעור הטורקים שערכי הדמוקרטיה וזכויות האדם נמצא גבוה בסדר העדיפויות שלהם דומה לממוצע האירופי ואף גבוה ממנו. עם זאת, גורמים אסלאמיים בתוך טורקיה, התומכים בכניסה לאיחוד האירופי, אינם מדברים על "להיהפך לאירופים" אלא על כניסה לאירופה כמוסלמים.⁹¹ כמה ממדינות אירופה, ובראשן אוסטריה, גרמניה וצרפת מתנגדות בחריפות להצטרפות טורקיה לאיחוד, ואילו בריטניה, מדינות סקנדינביה ומדינות מזרח אירופה תומכות בהצטרפותה.⁹²

הצטרפות טורקיה לאיחוד האירופי נתקלת בקשיים הנובעים לא רק מן הבעיות הספציפיות הקשורות בה, אלא גם מתחושת עייפות באיחוד, בייחוד בקרב החברות הוותיקות בו, מתהליכי ההרחבה האחרונים, שהיו לדעת רבים מואצים מדי. למרות זאת, ארצות-הברית מפעילה לחצים על מדינות אירופיות מרכזיות לקבל את טורקיה לאיחוד האירופי. ייתכן שהפופולריות שלה זוכה אובמה באירופה תוכל לתרום לקידום צירופה של טורקיה לאיחוד.⁹³ לעומת זאת, במפגש של נשיא צרפת ניקולא סרקוזי עם אובמה ביוני 2009, אמר סרקוזי, המתנגד לכניסת טורקיה לאיחוד, כי חשוב מאוד שלאירופה יהיו גבולות.⁹⁴

מבחינת המצב הפנימי בטורקיה – הקושי הרב באיזון יחסי צבא-חברה מהווה מכשול בפני כניסתה לאיחוד האירופי. הפיקוד הצבאי הבכיר, הרואה עצמו כשומר על המסורת הכמאליסטית החילונית בטורקיה, מנסה במשך שנים לבלום את עלייתן של מפלגות בעלות אוריינטציה דתית במדינה. ההאשמות השונות בדבר קשירת קשר של אנשי צבא במטרה לערער את משטרה של מפלגת הצדק והפיתוח, והמתחים הנלווים לפרשות האלה, מעוררים חששות בקרב גורמים חיצוניים מפני אי יציבות פנימית בטורקיה, והדבר מפחית עוד יותר את סיכויי צירופה של טורקיה לאיחוד.

יש לציין כי סוגיית צירופה של טורקיה לאיחוד האירופי קשורה גם לשאלה לאיזה כיוון הוא צועד. כאמור, העלייה הדרמטית במספר המדינות החברות באיחוד בעשור האחרון גרמה למתחים והציבה בפניו אתגרים רבים. השאלה העולה היא האם היעד העיקרי של האיחוד הוא לבסס את קיומו של הגוש הכלכלי ולהרחיב את הליברליזציה של היחסים הכלכליים (מצב שבו קרוב לוודאי המשמעות של צירוף של טורקיה, הנהנית

כבר היום מתנאי סחר משופרים עם אירופה, פחות דרמטיות), או שהיעד העיקרי הוא ליצור זהות אירופית משותפת באיחוד – יעד שהוא הרבה מעבר לאיחוד כלכלי (מצב שבו סיכוייה של טורקיה להיכנס פחותים אם כי קיימת דווקא קרבה רעיונית וערכית בין טורקיה לבין המצטרפות האחרונות לאיחוד).⁹⁵

המתנגדים לצירופה המלא של טורקיה לאיחוד האירופי מנסים להציע נוסחאות פשרה. סרקוזי וקנצלרית גרמניה אנגלה מרקל, למשל, תומכים ביצירת "שותפות מועדפת" עם טורקיה. בעניין הזה אף הועלתה הטענה שהאיחוד הולך לכיוון של Multi-Speed Europe – נוסחה שתאפשר לכל מדינה ולאיחוד עצמו להתקדם בקצב המתאים להם. קיימת גם האפשרות של "חברות-מינוס".⁹⁶ עם זאת, נטען שכל הנוסחאות האלה עדיין אינן מפורטות ומגובשות מספיק, ושלמעשה ההצעות אינן חורגות מאלה שהוצעו בתהליך ברצלונה. כמו כן הן אינן חורגות מן ההצעות שהוצעו לאחר מכן במסגרת שותפות אירופה-הים התיכון (Euro-Mediterranean Partnership) למדינות אחרות שאינן חברות באיחוד ושעמן האיחוד מעוניין לנהל יחסים מיוחדים. בנוסף, נטען כי "השותפות המועדפת" היא בעצם דרך אחרת לומר "לא" לטורקיה, וכי הטורקים אף היו שבעי רצון מן הירידה במספר הפעמים שבהן נעשה שימוש בביטוי הזה בפומבי. ניתן לראות בשתי רמות את מדיניות התיווך והגישור של טורקיה בהקשר של ניסיונה להתקבל כחברה באיחוד האירופי. הרמה האחת – המדיניות הזאת יכולה לשפר את תדמיתה של טורקיה ולהראות לאירופים את חשיבותה ותרומתה האפשרית לקידום היציבות במערכת הבינלאומית. בריאיון לעיתון הבריטי הגרדיאן אמר ארדואן: "כשנהיה באיחוד האירופי נבנה גשרים בין מיליארד וחצי האנשים בעולם המוסלמי לעולם הלא מוסלמי. הם מוכרחים לראות זאת. אם הם מתעלמים מכך, האיחוד האירופי ייחלש".⁹⁷ ברמה השנייה – ניתן לראות במדיניות הגישור וההידברות מענה לתחושה בטורקיה כי קלושים הסיכויים שהיא תתקבל בסופו של דבר לאיחוד האירופי. מבחינה זו, ניתן לראות את יצירת השותפויות האסטרטגיות הנוספות של טורקיה כ"תעודת ביטוח" של הטורקים למקרה שהיא לא תצורף לאיחוד. ארדואן אף הצהיר שזה לא יהיה אסון אם טורקיה לא תצליח להיכנס לאיחוד. לדבריו, "טורקיה כבר אינה מדינה שסדר היום שלה נקבע על-ידי אחרים. טורקיה היא מדינה שקובעת כיום את סדר היום בעצמה".⁹⁸

טורקיה ושינויים במאזן הכוחות הגלובלי

המודעות של טורקיה לירידת כוחה של ארצות-הברית ולעלייה בחשיבותם של שחקנים נוספים במערכת הבינלאומית הביאה אותה לפעול לשיפור משמעותי ביחסיה עם כמה מדינות, ביחוד באסיה ובאפריקה, שהיחסים עמן בתקופת המלחמה הקרה היו מצומצמים. בדיון של דוואטולו במרחב שבו נמצאת טורקיה הוא משתמש במונח

"המרחב האפרו-אירו-אסייתי" (Afro-Euroasian Heartland).⁹⁹ תהליכי ההתקרבות האלה החלו עוד לפני הבחירות של 2002, הואצו בקדנציה הראשונה של מפלגת הצדק והפיתוח, והואצו עוד יותר מאז הבחירות של 2007. יש לציין כי לאחר יותר מארבעים שנים נבחרה טורקיה שוב כחברה לא קבועה במועצת הביטחון. טורקיה עשתה מאמצים רבים כדי לקדם את מועמדותה.

תהליך ההתקרבות בין טורקיה וסין בולט לנוכח העובדה שבשני העשורים הראשונים של המלחמה הקרה לא היו ביניהן כלל יחסים דיפלומטיים.¹⁰⁰ גם לאחר כינון היחסים בשנות ה-70 של המאה ה-20 לא התפתחו הקשרים באופן משמעותי. רק בשנות ה-90 הייתה התחממות מסוימת ביחסיהן, והחל שיתוף פעולה צבאי מוגבל בין שתי המדינות, שנבע בין היתר מסירוב מדינות במערב למכור לטורקיה נשק שבו, לטענתן, נעשה שימוש נגד האוכלוסייה הכורדית בשטחה תוך הפרת זכויות אדם. כתוצאה משיתוף הפעולה הטורקים אף קיבלו את הידע הנדרש מסין לפיתוח של טיל בליסטי בטווח 150-300 ק"מ.

בביקורו של גול בסין ביוני 2009 – שהיה ביקור ראשון לאחר חמש-עשרה שנים של נשיא טורקי בסין – נחתמו עסקאות סחר בהיקף גדול. גול אף סייר במחוז שינג'יאנג שבו מרוכזים האויגורים – עם ממוצא טורקמני. ואולם, זמן קצר לאחר הביקור פרצו מהומות במחוז בין הסינים ההאנים והאויגורים. בתגובה לאירועים אמר ראש ממשלת טורקיה ארדואן כי ההתרחשויות בשינג'יאנג הן בבחינת רצח עם. הסינים ביקשו מארדואן לחזור בו מן ההערה הזאת וציינו שבמהומות נהרגו יותר האנים מאשר אויגורים.¹⁰¹ שר החוץ דוואטולו הדגיש כי טורקיה מכבדת את שלמותה הטריטוריאלית של סין וכי אין לה כוונות להתערב בענייניה הפנימיים, אך היא מודאגת ממצב זכויות האדם של האויגורים.¹⁰² יש לציין שגם בעבר הייתה סוגיית האויגורים נקודת מחלוקת בין סין וטורקיה, בין היתר בשל טענתם של האויגורים כי יש ניסיון מכוון לעשות סיניפיקציה של המחוז. עם זאת, שתי המדינות היו שותפות להתנגדות הנחרצת לטרור, ולכן טורקיה כמעט שלא תמכה באויגורים.

לטורקיה היו באופן מסורתי יחסים טובים עם פקיסטאן, אולם בשנים האחרונות נעשה מאמץ לשיפור של יחסי טורקיה-הודו ולהעמקתם. כך, בביקורו בהודו ב-2008 הצהיר ארדואן שטורקיה קיבלה החלטה אסטרטגית לפתח את היחסים עם הודו בכל התחומים. יש לציין כי הודו אף התכוונה להצטרף לפרויקט "מסדרון התשתיות" הישראלי-טורקי.¹⁰³ התוכנית הייתה בין היתר להעביר נפט וגז מן הים הכספי שלחופו שוכנת אזרביג'אן דרך טביליסי שבגיאורגיה אל נמל ג'ייהאן שבטורקיה, ומשם באמצעות צינורות תת-ימיים בים התיכון – לנמל אשקלון. משם, התוכנית הייתה להעביר את הנפט והגז לנמל אילת באמצעות קו צינור הנפט אילת-אשקלון, ולאחר

מכן להעבירם באמצעות מכליות להודו. כיום לא ברור אם יש סיכויים שהפרויקט הזה יתממש.¹⁰⁴

גם באפריקה מנסה טורקיה להרחיב את השפעתה לאחר שנים שכמעט לא היו מגעים בינה לבין מדינות ביבשת הזאת. המדיניות הזאת באה לידי ביטוי למשל בהגדלת מספר הנציגויות הדיפלומטיות של טורקיה באפריקה, בביקורים רמי דרג בכמה מדינות בה ובארגון הוועידה לשיתוף פעולה טורקי-אפריקני. במסגרת המדיניות הזאת ביקר בטורקיה מנהיג סודאן עומר אל-בשיר למרות ההאשמות כי הוא אחראי לרצח עם בחבל דרפור.¹⁰⁵ ארדואן אמר בהקשר לפגישתו עם באשיר כי "מוסלמים אינם יכולים לעשות רצח עם".¹⁰⁶ לנוכח העובדה שבתקופת האימפריה העותמ'אנית הייתה לטורקיה השפעה לא מבוטלת באפריקה,¹⁰⁷ יש המפרשים את גילויי ההתעניינות באפריקה כביטוי נוסף להיבטים הניאאו-עותמ'אניים הקיימים במדיניות העומק האסטרטגי.

פרק שלישי

ההתפתחויות האזוריות

לאחר שנים רבות שבהן ניסתה טורקיה לשמור עד כמה שניתן על מרחק מן ההתפתחויות במזרח-התיכון, היא מעוניינת מאז סיום המלחמה הקרה, וביתר שאת מאז עליית מפלגת הצדק והפיתוח לשלטון, לקחת תפקיד פעיל יותר בטיפול בסוגיות המזרח-התיכון שבהן היא יכולה להשפיע. טורקיה פועלת בין היתר בנושאים הבאים: המשא-זומתן על עתיד עיראק; ניסיונות תיווך בין איראן לארצות-הברית בנושא פיתוח הגרעין האיראני; תיווך בתהליך השלום בין ישראל וסוריה; תיווך בין הזרמים הפלסטיניים; חידוש תהליך השלום הישראלי-פלסטיני.

יחסי טורקיה-עיראק

ההתנגדות של טורקיה למערכה האמריקנית בעיראק ב-2003 קירבה בינה ובין איראן וסוריה. כבר בינואר 2003, עוד לפני כניסת ארצות-הברית לעיראק, הקימה טורקיה את "הפלטרמה לשכנות של עיראק", ומאז המפגשים האלה נמשכים. לטורקיה יש שני קווים אדומים בנוגע לעתיד עיראק:¹⁰⁸ הראשון – פיצול עיראק לכמה מדינות עצמאיות, בעיקר הקמתה של מדינה כורדית. לכן חשובים לטורקיה המשך קיומה של עיראק ויציבותה. טורקיה מתנגדת לפיכך לדרישת הכורדים לשלוט במוצול ובכרכוך.¹⁰⁹ הקו האדום השני הוא הגנה על הזכויות של המיעוט הטורקמני המרוכז בצפון עיראק, והמהווה לפי ההערכות של המערב כ-2%-3% מאוכלוסיית עיראק (500-800 אלף נפש).¹¹⁰

במדיניותה של טורקיה כלפי עיראק חלו כמה שינויים מאז פלישת ארצות-הברית לעיראק ב-2003. בתחילה סירבה טורקיה לנהל משא-זומתן ישיר עם הממשל הכורדי האזורי, ואילו כיום קיימת פתיחות רבה יותר למשא-זומתן כזה. בנובמבר 2009 אף התקיים ביקור היסטורי של דוואטולו בארביל, בירת המחוז הכורדי. לאחר שנים שבהן טורקיה הכניסה מדי פעם את כוחותיה לצפון עיראק כדי לפעול נגד פעילי ה-PKK המוצאים מחסה בצפון עיראק, ועמדה על זכותה לעשות כן, אמר דוואטולו בקיץ 2009: "אנחנו מקווים שבעתיד הקרוב ההתפתחויות לא ידרשו מרדפים חמים אל תוך טריטוריות סמוכות".¹¹¹ בעניין מדיניות התיווך והגישור אמר דוואטולו:

"טורקיה היא המדינה היחידה שהצליחה לבסס בצורה מוצלחת דיאלוג עם כל הצדדים בעיראק".¹¹² לנוכח התרחבות ההשפעה של טורקיה בעיראק ובאזור כולו הועלתה הטענה, למשל, במגזין ניוזוויק שטורקיה היא המרוויחה הגדולה מן המערכה האמריקנית בעיראק.¹¹³

את השינויים שחלו במדיניותה של טורקיה כלפי עיראק ואת הפתיחות הרבה יותר כלפי הממשל הכורדי האזורי יש להבין גם על רקע האינטרסים הכלכליים הנרחבים של טורקיה בעיראק. ב-2009 היקף הסחר בין טורקיה ועיראק היה 5 מיליארד דולר, כך שעיראק הייתה לאחד משוקי היצוא החשובים של טורקיה. קיים אף יעד להגדיל בשנים הקרובות את ההיקף ל-20 מיליארד.¹¹⁴ טורקיה מעוניינת מאוד להיות מעורבת בשיקום הכלכלי של עיראק, וחברות טורקיות רבות לוקחות חלק בפרויקטים בצפון עיראק, בהם פרויקטים של בניית תשתיות ונמלי תעופה.¹¹⁵ השקעות טורקיות מהוות כ-80% מכלל ההשקעות הזרות הישירות באזורים הכורדיים שבצפון עיראק.¹¹⁶ מהבחינות האלה, למדיניות נוקשה ובלתי מתפשרת של טורקיה כלפי עיראק עלול להיות מחיר כלכלי כבד, ויש יתרונות למדיניות גמישה יותר ולהידברות עם כל הפלגים במדינה.

יחסי טורקיה-איראן

מאז עלייתה של מפלגת הצדק והפיתוח לשלטון חלה התקרבות משמעותית בין טורקיה לאיראן. ההתקרבות הזאת נובעת הן מכך שהאיראנים מעוניינים לפרוץ את הבידוד שמנסים לכפות עליהם בשל תוכנית הגרעין שלהם, והן מכך שבניגוד לחששותיה של טורקיה בעבר מייצוא המהפכה האיראנית אליה, יש כיום בטורקיה פתיחות רבה יותר לאידיאולוגיה השלטת באיראן. על טיב היחסים בין שתי המדינות ניתן ללמוד מביקורו של מחמוד אחמדינג'אד בטורקיה באוגוסט 2008. הביקור הזה נערך באיסטנבול, ולא באנקרה, והוגדר כפגישת עבודה ולא כביקור רשמי. כך, לא חלו עליו כללי הטקס הרשמיים, ואחמדינג'אד יכול היה להימנע מביקור במאוזוליאום של אטאטורק, אבי החילונית הטורקית.¹¹⁷ הגמישות של טורקיה בנושא הזה, שאינה אופיינית לה, מעידה קרוב לוודאי על החשיבות הרבה שהיא מייחסת לקידום יחסיה עם איראן. ארדואן וגול אף היו מן הראשונים שבירכו את אחמדינג'אד על היבחרו מחדש לנשיא איראן ב-2009.¹¹⁸ על החשיבות שמייחסת איראן לקשריה עם טורקיה ניתן ללמוד בין היתר מן העובדה שאיראן לא מתחה ביקורת על התפקיד שמילאה טורקיה בתיווך בין סוריה לישראל.¹¹⁹

עמדתה של טורקיה בסוגיית הגרעין האיראני היא שבשלב ראשון יש לפעול כדי למנוע התלקחות כתוצאה של פעולת מנע מצד ישראל או ארצות-הברית. טורקיה אינה חוששת במיוחד מאיום גרעיני מצד איראן עליה, אך מודאגת מכך שהיציבות באזור תתערער כתוצאה מניסיונותיה של איראן להשגת נשק כזה. ארדואן גילה אהדה כלפי

עמדתה של איראן בנוגע להתנהלות הבעייתית של מדינות המחזיקות נשק גרעיני אך מבקשות למנוע מאיראן את השגתו. עם זאת, נראה שקיימת מחלוקת בטורקיה בנוגע למשמעויות של מצב שבו יהיה נשק גרעיני ברשות איראן. מחד גיסא, הצבא וקבוצות האליטה החילונית מודאגות ממדיניות הגרעין של איראן, ומאידך גיסא, מנהיגי מפלגת הצדק והפיתוח וקבוצות האליטה החדשות אינם שותפים לחששות האלה. למרות המחלוקת הזאת לא נשמעות בטורקיה קריאות לפיתוח יכולת גרעינית עצמאית בשלב הזה. הסבר אפשרי לכך הוא המטרייה הגרעינית שממנה נהנית טורקיה כחברה בברית נאט"ו.¹²⁰ ואולם, קרוב לוודאי שהעמדה הזאת תשתנה אם יגבר הספק של טורקיה בנוגע למחויבות של חברות נאט"ו לעקרון הביטחון הקולקטיבי, בפרט במקרה של מתקפה גרעינית על אחת מן החברות.¹²¹

טורקיה מדגישה כל העת את הנכונות והיכולת שלה לתווך בין איראן למערב. באחת מהצעות הפשרה, שהוצגה על-ידי הסוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית, הועלתה האפשרות שאיראן תאחסן את האורניום המועשר בדרגה נמוכה, שיכול לשמש גם להרכבת פצצה גרעינית, במדינה אחרת, ובמקביל תקבל דלק אורניום בדרגה בינונית שהיא זקוקה לו לצורך כור המחקר שלה. טורקיה, בהתאם למדיניות הגישור שלה, הסכימה להיות זו שתאחסן את האורניום המועשר של איראן.

יחסי טורקיה-סוריה

במקביל להתקרבות בין טורקיה ואיראן חל שיפור ניכר ביחסים בין סוריה לטורקיה. השיפור הזה הוא תוצאה של האינטרסים המשותפים של שתי המדינות בנוגע לעתיד עיראק ושל הצורך של סוריה לצאת מן הבידוד הבינלאומי שכפה עליה ממשל בוש.¹²² יחסי טורקיה-סוריה התאפיינו במהלך המלחמה הקרה ואחריה בעוינות, אך בסוף שנות ה-90 חלה הפשרה ביחסים לאחר שב-1998, בעקבות אולטימטום שהציבה טורקיה וריכוז כוחות על הגבול בין שתי המדינות, הסכימה סוריה לגרש משטחה את עבדוללה אוג'אלן מנהיג ה-PKK. סוריה אף ויתרה על דרישתה לשליטה בחבל אלכסנדרטה (האטאי) שעליו הייתה מחלוקת ממושכת בין המדינות.¹²³ בנוסף, לאחר שנים רבות של מחלוקות בסוגיית הקצאת מקורות המים, נראה שסוריה מיתנה את דרישותיה מטורקיה בעניין הזה.¹²⁴ ב-2007 חתמו שתי המדינות על הסכם סחר חופשי, צעד שהוביל לעלייה בהיקף הקשרים הכלכליים ביניהן.¹²⁵ ב-2009 ויתרו שתי המדינות באופן הדדי על הדרישה לאשרות מעבר בגבול ביניהן.

השיפור ביחסים בין טורקיה וסוריה בא לידי ביטוי בין היתר בתפקיד המרכזי שלקחה עליה טורקיה בתיווך בין ישראל ובין סוריה. במסגרת הפעילות הדיפלומטית הזאת התקיימו ארבעה סבבי משא-ומתן לא ישירים בין הצדדים, ואף הייתה כוונה לקיים סבב חמישי. הסבב הזה נדחה עקב ההחלטה על הקדמת הבחירות בישראל

לפברואר 2009. לקראת סוף 2008 התקיים ביקור בזק של ראש ממשלת ישראל אהוד אולמרט באנקרה, כדי לנסות ולקדם את המשא-ומתן עם סוריה. במהלך הביקור נפגש אולמרט עם ארדואן, עם גול ועם שר החוץ עלי בבג'אן. מן הדיווחים בעיתונות עולה כי חלה בביקור הזה התקדמות לקראת גיבוש מסמך גישור שיאפשר משא-ומתן ישיר בין הצדדים,¹²⁶ וארדואן אף הורה להכין מטוס להביא את אסד לפגישה משולשת.¹²⁷ אולמרט בעצמו אף ציין כי "הטורקים שימשו מתווכים הוגנים ואיכותיים".¹²⁸ עם זאת יש להדגיש כי יכולתה של טורקיה לתווך בין המדינות הייתה מוגבלת לא רק בגלל בעיות התפקוד של ממשלת אולמרט, אלא גם בשל התנגדות ממשל בוש להתקדמות בשיחות בין ישראל וסוריה.¹²⁹

בעקבות פעולות ישראל במהלך מבצע עופרת יצוקה החליטה סוריה על הפסקת השיחות, וטורקיה השעתה את עצמה מתפקידה כמתווכת. עם זאת, מאז הביעה טורקיה נכונות לחדש את התהליך. כבר בסוף ינואר 2009 רמז ארדואן שטורקיה תחזור לתווך בין הצדדים: "השלום בין ישראל לסוריה עדיין לא מת".¹³⁰ בדומה הצהיר שר החוץ דוואטולו: "כאשר שני הצדדים יהיו מוכנים, אנחנו יכולים להתחיל. [...] טורקיה מוכנה לתרום לתהליך הזה החשוב מאוד ליציבות האזור".¹³¹ בנובמבר 2009 הודיע ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו כי הוא מתנגד להמשך מעורבותה של טורקיה וכי הוא מעדיף משא-ומתן ישיר עם סוריה. עוד אמר נתניהו שאם בכל זאת יש צורך במתווך, הוא מעדיף שצרפת תמלא את התפקיד הזה.¹³² לעומת זאת, סוריה הודיעה כי אם יתחדשו השיחות בינה לבין ישראל, היא מעדיפה את התיווך של טורקיה.¹³³ מעניינת הצהרתו של אסד שלפיה על טורקיה לקיים יחסים טובים עם ישראל אם היא מעוניינת להמשיך לתווך בין הצדדים.¹³⁴

טורקיה ניסתה לגשר גם בין עיראק וסוריה בעניין האשמותיה של עיראק כי סוריה נותנת מחסה למתכננים של פיגועי הענק בבגדאד באוגוסט 2009, שבהם נהרגו יותר ממאה אנשים. בעקבות סירובה של סוריה להסגיר את החשודים נוצר משבר בין המדינות שבמהלכו החזירה עיראק את שגרירה מדמשק, ובתגובה החזירה סוריה את שגרירה מבגדאד.

במסגרת התחממות היחסים בין טורקיה וסוריה הן קיימו לראשונה תרגיל צבאי משותף בגבול שבין שתי המדינות. היקפו של התרגיל הזה, שנערך בסוף אפריל 2009, היה מצומצם מאוד, ולטענת המדינות, מטרתו הייתה קשורה להתמודדות עם בעיית המסתננים הכורדים. עם זאת, נטען כי ארצות-הברית עודדה את התרגיל הזה.¹³⁵ וכי בקיומו הועבר מסר לישראל שעליה לסגת מדרכי הפעולה הכוחניות והחד-צדדיות שלה. החלטה נוספת שהייתה בבחינת תקדים הייתה ההחלטה על פירוק המוקשים בצד הטורקי של הגבול עם סוריה.¹³⁶ כמו כן באוקטובר 2009 התקיים משא-ומתן אסטרטגי בין המדינות שבו סוכם שייערכו תרגילים צבאיים משותפים נוספים.

יחסי טורקיה-ישראל

אחת הבעיות הבסיסיות ביחסי ישראל-טורקיה בתקופת שלטונה של מפלגת הצדק והפיתוח הוא מיעוט האינטרסים המשותפים החשובים בין המדינות.¹³⁷ בעבר העוינות של שתי המדינות כלפי סוריה הייתה חוט מקשר ביניהן,¹³⁸ ואילו כיום טורקיה וסוריה הצליחו להתגבר על רוב המחלוקות ביניהן, וישראל חוששת מההתקרבות הזאת. נוסף על כך, בעבר חששה טורקיה מן המשטר הפונדמנטליסטי באיראן, ואילו כיום חלה התקרבות בין שתי המדינות האלה. בכל מקרה, טורקיה אינה חוששת מאיראן באופן הקיומי שבו נתפס בישראל האיום האיראני.

האינטרסים המשותפים שנותרו לשתי המדינות קשורים לכך שיש להן אוריינטציה מערבית ולכך שהן שותפות באופן עקרוני למאבק בטרור. מעבר לכך, במישור הצבאי, טורקיה עדיין זקוקה לטכנולוגיה ישראלית, בעיקר לידע של ישראל בתחום המל"טים לצורך מאבקה ב-PKK בצפון עיראק. עם זאת, צבא טורקיה כבר אינו מתייחס לרכש צבאי מישראל כאופציה הטובה ביותר,¹³⁹ ומנסה לגוון את מקורות ההספקה שלו. בשנים האחרונות שואפת טורקיה יותר מבעבר לפתח יכולות עצמאיות. כאשר בוחנים את יחסי ישראל-טורקיה לאורך השנים, עולה שאף כי היו לשתי המדינות אינטרסים משותפים, היחסים הקרובים בשנות ה-90 היו החריג, ורוב הזמן ישראל, שהייתה זקוקה לטורקיה כמקור לגיטימציה, הייתה הצד המחזר.¹⁴⁰

עלייתה לשלטון של מפלגת הצדק והפיתוח ב-2002 עוררה חששות בישראל, בין היתר בשל השורשים האסלאמיים של המפלגה ובשל העמדות האנטי-ישראליות שביטא גול בעת היותו חבר בכיר במפלגת הרווחה.¹⁴¹ בתחילת הקדנציה הראשונה של מפלגת הצדק והפיתוח היחסים אכן התקררו – ארדואן, למשל, כינה את ישראל "מדינת טרור". גם היחלשות הצבא בעת כהונתה של הממשלה בראשות מפלגת הצדק והפיתוח השפיעה על היחסים בין המדינות מכיוון שבעבר הצבא היה הגורם שדחף לכיוון של התקרבות ביניהן. עם זאת, תהליך ההתנתקות שיזמה והובילה ב-2005 ממשלת ישראל בראשות אריאל שרון נתפס באופן חיובי בטורקיה, והוביל לכמה ביקורים בישראל של בכירים בממשל הטורקי, בהם ביקורו של ארדואן באפריל 2005.

טורקיה הייתה שותפה לכמה יוזמות כלכליות לשיפור מצבם של הפלסטינים בשטחים. בעקבות ההחלטה על ההתנתקות מחבל עזה ניסה איגוד לשכות התעשייה והמסחר הטורקי לקדם יוזמה בינלאומית, בהשתתפות טורקיה, לשיקום אזור התעשייה ליד מעבר ארז ולניהולו.¹⁴² לאחר השתלטות החמאס על עזה החלה טורקיה לקדם יוזמות בגדה. כך, טורקיה הייתה בין הוגות הרעיון של אזור תעשייה בטרוקומיה.¹⁴³ כמו כן הייתה יוזמה טורקית פרטית, אם כי בעידוד ממשלתי, לבניית קמפוס השלום – קריה רפואית ישראלית-פלסטינית בצד הישראלי של מעבר ג'לאמה. על אף ההתלהבות

הראשונית של הצדדים, לא הבשילו הפרויקטים האלה, בעיקר בשל התנגדותה של מערכת הביטחון בישראל.¹⁴⁴

הודות למדיניות התיווך והגישור הממשלה בראשות מפלגת הצדק והפיתוח לא התעמתה בתחילה באופן ישיר עם הצבא לגבי המשך היחסים עם ישראל. מדיניות הגישור אפשרה את המשך שימור היחסים בדרג גבוה, כדי להביא להתקדמות במאמצי התיווך של טורקיה. כך, לטענת דוואטולו, מדיניותה של טורקיה כלפי המזרח-התיכון צריכה להיות מבוססת על "ביטחון לכול, לא רק לקבוצה זו או לאחרת, למדינה זו או למדינה אחרת, אלא ביטחון משותף לכל האזור".¹⁴⁵

יחסי ישראל-טורקיה ספגו זעזוע בעקבות מלחמת לבנון בקיץ 2006, וזעזוע הרבה יותר גדול בעקבות מבצע עופרת יצוקה. אמנם גם בעבר מתחה טורקיה ביקורת נוקבת על ישראל בתקופות של הסלמה ביחסי ישראל עם הפלסטינים, אך ביקור אולמרט באנקרה כמה ימים בלבד לפני המבצע גרם לתסכול רב במיוחד ממדיניותה של ישראל כלפי הפלסטינים וכלפי סוריה.¹⁴⁶ כך מצד אחד נוצר רושם שייתכן שטורקיה ידעה מראש על המבצע ולא פעלה למנוע אותו, ומצד אחר, אם לא ידעה דבר, הרי שלמעשה חשיבותה אינה כה רבה כפי שסבורים מנהיגיה. טורקיה נדחקה מתפקידה כמתווכת לא רק בשל הביקורת הנוקבת שלה על ישראל, אלא גם בשל התפקיד המרכזי שהיה למצרים ולצרפת בניהול המשבר במבצע עופרת יצוקה ובפתרונו.¹⁴⁷ כך, השיפור ביחסי ישראל-מצרים תרם להתרחקות בין ישראל וטורקיה.

בעת מבצע עופרת יצוקה ולאחר מכן התבטא ארדואן כמה פעמים בחריפות רבה נגד ישראל. בין היתר הוא טען כי מבצע מתמשך בעזה יהיה "פשע נגד האנושות" וכי המבצע מעיד על חוסר כבוד מצד ישראל לניסיונות התיווך של טורקיה.¹⁴⁸ ישראל, הוסיף, מבצעת מעשים לא אנושיים בעזה, ואלה יובילו אותה להשמדה עצמית.¹⁴⁹ לאחר שהתקבלה החלטת מועצת הביטחון 1860, שקראה להפסקת-אש מיידית, אמר ארדואן שאין לאפשר לישראל להיכנס למוסדות האו"ם כל עוד היא אינה מקיימת את ההחלטה. גול הזהיר שפעולותיה של ישראל יגרמו לאי יציבות באזור.¹⁵⁰ תקרית דיפלומטית קשה אף התרחשה במושב שיוחד ללחימה בעזה בוועידה הכלכלית בדאבוס שבשווייץ ב-29 בינואר 2009, שבה השתתפו פרס וארדואן. ארדואן עזב בזעם את המושב במחאה על דברי פרס ועל כך שלא ניתן לו מספיק זמן לתגובה עליהם. ההצהרות האלה של ארדואן וההתנהלות שלו בדאבוס הובילו לכך שהוא נתפס כידיד אמת של הפלסטינים וזוכה לפופולריות רבה בציבור הרחב במדינות ערב.¹⁵¹

המתרחקות בין טורקיה וישראל קיימת לא רק בתחום המדיני – בטורקיה נערכו בעקבות מבצע עופרת יצוקה הפגנות ענקיות והושמעו קריאות לנתק את קשרי הסחר ואת היחסים הביטחוניים בין שתי המדינות. משרד החינוך הטורקי אף הורה על דקת דומייה בבתי-הספר היסודיים לזכר הילדים שנהרגו בעזה.¹⁵² בסדרת דרמה, ששודרה

בערוץ הטלוויזיה הממלכתי בטורקיה, נראו חיילי צה"ל יורים במכוון באזרחים תמימים ובילדים. בסקר דעת קהל שפורסם בינואר 2010 תמכו 63% מן הנשאלים במדיניות כלפי ישראל של הממשלה בראשות מפלגת הצדק והפיתוח.¹⁵³

במשבר הזה בולטת גם תגובת הנגד של דעת הקהל בישראל. ברשת האינטרנט פורסמו קריאות שלא לנסוע לטורקיה. הקריאות זכו להדים רבים – ב-2009 היתה ירידה של 44% במספר הנוסעים הישראלים לטורקיה בהשוואה ל-2008,¹⁵⁴ ירידה שלא ניתן לייחס אותה רק למיתון העולמי.¹⁵⁵ יש לציין ששיעור התיירים מישראל בכלל התיירים הנכנסים לטורקיה אינו גדול,¹⁵⁶ אך למרות זאת התיירות היא מרכיב חשוב ביחסים הכלכליים שבין המדינות. לאחרונה מופיעות באתרי החדשות הישראליים באינטרנט מאות תגובות – רובן עוינות לטורקיה – על כל ידיעה הנוגעת ליחסי ישראל-טורקיה, לא רק בנושא החרמת התיירות.

עם זאת יש להדגיש שטורקיה לא נואשה בעקבות מבצע עופרת יצוקה מניסיונות התיווך בסכסוך הישראלי-פלסטיני. נוסף על התפקיד שמילאה טורקיה בשכנוע החמאס להסכים להכרזה על הפסקת-אש במבצע עופרת יצוקה,¹⁵⁷ השתתף גול בוועידה בשארם א-שיח', שהתכנסה בסיום המשבר, יחד עם הנציגים הבכירים מן האיחוד האירופי ומזכ"ל האו"ם. טורקיה רואה בסירובה של ישראל ובסירוב של חלק מן הקהילה הבינלאומית לנהל משא-ומתן עם החמאס משגה שהוביל להידרדרות המצב בעזה.¹⁵⁸ טורקיה אף מנסה לקדם את מאמצי הפיוס בין הפתח לחמאס ואת הקמתה של ממשלת אחדות פלסטינית. לדברי דוואטולו, "אנחנו לא מסתכלים על הסביבה שלנו ורואים רדיקלים או מתונים. כל מה שאנחנו רואים אלה הם שכנים".¹⁵⁹ מפלגת הצדק והפיתוח מזדהה במובנים רבים עם החמאס מכיוון ששתיהן נבחרו בבחירות דמוקרטיות, ויש ערעור על מידת הלגיטימיות של שלטון, בין היתר בשל הבסיס האסלאמי שלהן. כך, כאמור, טורקיה הייתה אחת המדינות הראשונות שהזמינה את חאלד משעל לביקור בטורקיה לאחר ניצחונה של החמאס בבחירות בעזה ב-2006.

מעת לעת מביעה טורקיה את נכונותה לתווך בעתיד בין ישראל וסוריה. כאמור, סוריה תומכים בתיווכה של טורקיה, ואילו ישראל מעדיפה משא-ומתן ישיר או תיווך צרפתי. ארדואן אמר בתגובה על דבריו של נתניהו בנושא: "עשינו ככל יכולתנו במשא-ומתן בין ישראל לסוריה, אבל עכשיו אנחנו רואים שנתניהו אומר שהוא 'אינו בוטח בארדואן, אבל הוא בוטח בסרקוזי'. [...] זהו חוסר ניסיון דיפלומטי. [...] יש הסכמים משמעותיים מאוד בינינו לבין ישראל. איך הסכמים כאלה יכולים להישמר באווירה של חשדנות?"¹⁶⁰

נוסף על ניסיונות התיווך בין ישראל וסוריה, בין ישראל והחמאס ובין הזרמים הפלסטיניים אירחה טורקיה חלק מן המגעים בין ישראל ופקיסטאן שאינן מקיימות

ביניהן יחסים דיפלומטיים. ב-2007 התקיימו באיסטנבול מפגשים בדרג שרי חוץ בין המדינות.¹⁶¹

הטורקים הדגישו במבצע עופרת יצוקה ואחריו שהקשרים עם ישראל לא ינותקו. ארדואן אף אמר בתגובה על הביקורת שנמתחה עליו בגין אי ניתוק היחסים: "אנחנו לא מנהלים חנות מכולת אלא את הרפובליקה הטורקית".¹⁶² ואולם, היו סימנים רבים לפגיעה משמעותית ביחסים בין המדינות, ואף לחרם לא רשמי של טורקיה על ישראל. התפתחות שלילית בולטת הייתה, שישראל לא הוזמנה ב-2009 – בניגוד לשנים קודמות – לתרגיל האווירי המשותף השנתי במסגרת נאט"ו. ארדואן אמר על ביטול התרגיל המשותף: "לא יכול להיות שישראל תקטול בעזה ואז תקיים תמרונים צבאיים בשטח טורקיה".¹⁶³ דוואטולו הוסיף בעניין הזה: "אי אפשר שייראה כי לטורקיה יש יחסים צבאיים עם ישראל בתקופה כל כך רגישה, כשאין מאמצי שלום".¹⁶⁴ פרשנים טענו בעניין הזה כי בשונה מן העבר, שבו היה הצבא השחקן הדומיננטי ביחסים עם ישראל, הרי שכעת, לנוכח שינוי מאזן הכוחות הפנימי בטורקיה, הצבא אינו יכול להתעקש על השתתפות ישראל בתרגיל, והדבר גרם בסופו של דבר לביטול השתתפותה בו.¹⁶⁵ עם זאת, ישראל לקחה חלק בתרגיל חילוץ והצלה בים התיכון בשיתוף חילות הים של טורקיה ושל ארצות-הברית, שנערך באמצע אוגוסט 2009. עדות נוספת להידרדרות היחסים בתחום הביטחוני הייתה הודעתה של טורקיה כי החליטה סופית שלא לרכוש לוויין ריגול מישראל וזאת אף כי בעבר גילתה בו עניין.¹⁶⁶ טורקיה הביעה את אי שביעות רצונה מן העיכובים בעסקת המל"טים, ואף מתחה ביקורת על כך שהמל"טים מתוצרת ישראל שכבר נמכרו לה אינם תקינים. ישראל טענה בתגובה שהבעיה במל"טים נבעה מדרישתה של טורקיה להתקין עליהם מצלמות כבדות מדי. לפי פרסומים בעיתונות, הצליחו שתי המדינות בסוף 2009 לפתור את המחלוקת בנושא הזה.¹⁶⁷

בדצמבר 2009 התחדשו המפגשים בדרג גבוה – נשיא טורקיה גול ונשיא ישראל פרס נועדו זה עם זה בוועידת האקלים שהתקיימה בקופנהגן.¹⁶⁸ המפגש הזה נערך לאחר ביקור מוצלח של שר התעשייה והמסחר הישראלי בנימין בן אליעזר בנובמבר 2009 באנקרה. שני המפגשים העידו על רצונן של טורקיה וישראל למזער חלק מן הנזקים שנגרמו ליחסים ביניהן. עם זאת, לא נערכו ביקורים של אישים טורקים בדרג בכיר ב-2009 ובחודשים הראשונים של 2010. גם פתיחת מרכז התרבות הטורקי ביפו, שהייתה מיועדת ל-2009, נדחתה מכיוון שלא נערך בישראל כל ביקור של אישיות טורקית בדרג מספיק בכיר כדי לחנוך את המרכז.¹⁶⁹

על יחסי ישראל-טורקיה מעיב גם הקו הקיצוני כלפי טורקיה שמוביל שר החוץ אביגדור ליברמן. הקו הזה בא לידי ביטוי בתקרית הדיפלומטית שאירעה בינואר 2010. סגן שר החוץ דני איילון הזמין את שגריר טורקיה בישראל לשיחת נזיפה בעקבות שידורה של דרמת טלוויזיה, שבה הוצגו סוכני מוסד ישראלים כחוטפי תינוקות טורקים.

איילון נזף בשגריר טורקיה באופן משפיל אף כי היה מודע שבכך הוא חורג לא רק מכללי הדיפלומטיה אלא גם מן המדיניות המסורתית שנקטה ישראל של שמירה על יחסים תקינים עם טורקיה כמעט בכל מחיר.¹⁷⁰ בעיתונות נטען ששיקולים פנים-מפלגתיים בתוך ישראל ביתנו ורצון לנהוג על-פי קו המדיניות של "הכבוד הלאומי" שאותו הוביל ליברמן גרמו לו לעשות משגה כזה.¹⁷¹ התקרית עוררה הדים רבים, וטורקיה איימה להחזיר את השגריר אם ישראל לא תתנצל. בישראל נמתחה ביקורת נוקבת על התנהלות איילון,¹⁷² ואפילו שר החוץ הודה שאופן ההתייחסות לשגריר טורקיה היה מוטעה.¹⁷³ התקרית העידה פעם נוספת על יכולת התמרון המוגבלת של ישראל מול טורקיה ולימדה על יחסי הכוחות האמיתיים בין שתי המדינות. כך בולטת העובדה שטורקיה דרשה וקיבלה התנצלות מפורשת מעבר להתנצלות העמומה הראשונה של איילון. יש להדגיש שנכונותה של טורקיה לקבל את התנצלותה של ישראל, וקיום ביקור שר הביטחון אהוד ברק בטורקיה כמה ימים לאחר התקרית, לפי המתוכנן, העידו על כך שטורקיה אינה מעוניינת לנתק את היחסים עם ישראל. שמירה על יחסים דיפלומטיים עם ישראל עולה בקנה אחד עם גישת טורקיה שלפיה יש לשמור את כל ערוצי ההידברות במזרח-התיכון פתוחים. בעניין הזה אמר דוואטולו: "ביקורת כלפי מדיניותה של הממשלה הישראלית בתחום אחד, אין פירושה סוף ליחסים בין המדינות".¹⁷⁴ עם זאת, לאחר פרסום בהארץ של דו"ח פנימי של המרכז למחקר מדיני של משרד החוץ הישראלי, שלפיו לתקרית עם שגריר טורקיה היו גם יתרונות מבחינת ישראל, ושבנו נטען כי ארדואן מסית לאנטישמיות, אמר ארדואן בריאיון טלוויזיה: "ישראל צריכה להביא בחשבון אפשרות לאבד ידידה כמו טורקיה בעתיד".¹⁷⁵

פרק רביעי

אתגרים ישירים

ממשלת טורקיה, בראשות מפלגת הצדק והפיתוח, פעלה לפתרון כמה סכסוכים ממושכים שבהם מעורבת המדינה. חלק מן המאמצים האלה היו מרחיקי לכת בהשוואה לממשלות קודמות. בפרק הזה אעסוק בסוגיית איחוד קפריסין, בבעיה הכורדית ובהיעדר יחסים דיפלומטיים בין טורקיה וארמניה.

סוגיית איחוד קפריסין

טורקיה מתמודדת זה עשרות שנים עם סוגיית איחוד קפריסין – לא רק בגלל האוכלוסייה הטורקית הנמצאת באי אלא, כאמור, גם בשל ההתניה שעושה האיחוד האירופי בין פתרון הבעיה הזאת לבין צירוף טורקיה לאיחוד. מאז 1974, כאשר טורקיה התערבה צבאית בסכסוך וכבשה כ-40% משטח האי, כמעט שלא היו אירועים אלימים בין הצדדים. עם זאת, נותרו בעיות של זכות שיבה ופיצויים לפליטים בשני הצדדים, וכן נותרה בעיית המתנחלים הטורקים שהגיעו לאי בעקבות מדיניות יזומה של טורקיה. היוונים טענו שעל-פי תוכנית אנאן מ-2004, זכות השיבה שלהם מוגבלת מדי וכן שלרוב המתנחלים הטורקים ניתנה הזדמנות להישאר באי, אם כאזרחים ואם כתושבים בצד הטורקי. שני הצדדים בסכסוך מניחים כי האיחוד האירופי יהיה הגורם שיממן את הפיצויים לתושבים שהפכו לפליטים כתוצאה מן הסכסוך בקפריסין ומהתערבותה של טורקיה בו. עם זאת, לנוכח הקשיים הכלכליים של האיחוד, ספק אם ההוצאות האלה יעמדו במקום גבוה בסדר העדיפויות של החברות בארגון. נוסף על סוגיית הפיצויים הביעו היוונים הקפריסאים התנגדות להמשך הערבות של טורקיה, יוון ובריטניה לעצמאות האי, המעניקה להן זכות להתערבות צבאית במקרה של איום על עצמאותו.¹⁷⁶

הצטרפות קפריסין, ודה-פקטו רק החלקים היווניים-הקפריסאיים, לאיחוד האירופי ב-2004 אף גרמה לדעת רבים לאובדן "הגזר" היחיד שהיה יכול לשכנע את הצדדים לפתור סופית את הסכסוך ביניהם. טורקיה מטילה לכן חלק מן האשמה בחוסר ההתקדמות במגעים על האיחוד האירופי.

נכונותה של מפלגת הצדק והפיתוח לתמוך בתוכנית אנאן לאיחוד שני חלקי האי והלחצים שהפעילה על הטורקים-הקפריסאים להצביע בעד קבלתה היו מהפכניים בהשוואה לעמדותיהן של הממשלות הקודמות בטורקיה, בעיקר בהשוואה לעמדת הצבא. המהפך הזה התרחש בד-בבד עם ירידתו מן הבמה של המנהיג הטורקי-קפריסאי הוותיק ראוף דנקטש ששלט שנים רבות בצפון קפריסין בתמיכת טורקיה ושהיה מן המתנגדים הנחרצים לכל ויתור טורקי באי. היו שטענו כי מכיוון שטורקיה פעלה למען העברת תוכנית אנאן, איחוד קפריסין לא יכול להיות עוד סוגיה המונעת את כניסתה לאיחוד האירופי. עם זאת, ככל שהזמן עובר ולנוכח סירובה של טורקיה לאפשר לספינות ולמטוסים יווניים-קפריסאיים לעגון בנמלי טורקיה בניגוד להסכמי המכס של טורקיה עם האיחוד האירופי, מועלות שוב הטענות כי התמיכה של טורקיה היא שמאפשרת את קיומה העצמאי דה-פקטו של צפון קפריסין.

בחירתו לנשיא ב-2008 של דמיטריס כריסטופיאס, מנהיג המפלגה הקומוניסטית בצד היווני-הקפריסאי, עוררה תקוות בקרב הטורקים כי זו תוביל להתקדמות במשא-זמתן בין שני חלקי האי. גישתו של כריסטופיאס נחשבה למתונה ולפרגמטית בהשוואה לקודמו טסוס פפדופולוס, שהיה ממובילי ההתנגדות לתוכנית אנאן ב-2004. לראשונה מאז פרוץ הסכסוך היו בשני הצדדים מנהיגים מתונים; גם ראש הממשלה של החלק הטורקי מחמט עלי טלאט היה מן מהתומכים בתוכנית אנאן. עם זאת, לא הושגה התקדמות משמעותית, ובבחירות שנערכו בצפון קפריסין באפריל 2009 זכתה לרוב מפלגת האיחוד הלאומי השמרנית, שמנהיגה דרוויס ארוגלו פחות נלהב לקדם הסכם עם החלק היווני, ואף זוכה לתמיכה מועטה מצד מפלגת הצדק והפיתוח.¹⁷⁷ אמנם הוסכם שטאלט, שנבחר בינתיים לנשיא, ימשיך לעמוד בראש צוות המשא-זמתן הטורקי-הקפריסאי, אך יוקרתו והשפעתו נפגעו.¹⁷⁸ באפריל 2010, לנוכח הכישלון לקדם את המשא-זמתן, טאלט אף הפסיד את הנשיאות לארוגלו.

אחד המכשולים לפתרון סוגיית קפריסין הוא חשיבותה האסטרטגית פחתה. יש הטוענים כי ייתכן שבעתיד תהיה לה חשיבות, שכן בסמוך אליה יעברו צינורות של גז ונפט, אך כנראה שגם החשיבות הזאת מוגבלת. גם מבחינת טורקיה ירדה חשיבותו של האי. בעבר נתפסה קפריסין כבסיס אפשרי לפגיעה בדרום טורקיה, ואילו כיום, בשל הפשרת היחסים עם יוון, פחתו החששות מפני פגיעה אפשרית בטורקיה דרך קפריסין. גם בעניין הזה יש השפעה להיחלשותו בזירה הפנימית של צבא טורקיה, שבעבר פסל באופן גורף ויתורים לגבי קפריסין.

אחת הסוגיות הנמצאות על סדר היום במשא-זמתן לגבי קפריסין היא זכות השיבה והפליטים. בעניין הזה קשה לטורקיה לעשות ויתורים משום שהטורקים-הקפריסאים עצמם מתנגדים לכך. עם זאת, בשאלה של הערבות של טורקיה, יוון ובריטניה לעצמאות האי, קיים סיכוי רב יותר לויתורים מצד טורקיה. ואולם, בשלב הזה טורקיה אינה

מקבלת את העמדה היוונית-קפריסאית שלפיה אין עוד משמעות לסעיף בהסכמי ציריך-לונדון מ-1959 ביחס למדינות הערביות לעצמאות קפריסין, מכיוון שקפריסין מאוחדת תצורף אוטומטית לאיחוד האירופי.

בקרב הצדדים קיים כיום חשש שאם לא יושג בקרוב פתרון לסוגיית קפריסין, יידחה איחוד האי בשנים רבות, ובשל החשש הזה חוזרת ומעלה טורקיה את פתרון החלוקה הסופית. דוואטולו, למשל, טען: "או שהסטטוס-קוו ישונה, שזה מה שאנחנו רוצים, או שיהיה על כולנו לחשוב על אפשרויות אחרות". לדבריו, ייתכן שהחלופות האלה לא יוכלו לפתור באופן מוחלט את הבעיה, אך טורקיה אינה יכולה עוד לקבל את האמברגו הלא מוצדק המוטל על צפון קפריסין.¹⁷⁹

מהפרספקטיבה של הקדנציה השנייה של מפלגת הצדק והפיתוח בשלטון, ניתן לטעון כי היוקרה של המפלגה ושל מנהיגיה נפגעה רק באופן חלקי מכך שתוכנית אנאן לא התקבלה על-ידי החלק היווני-הקפריסאי ב-2004 ומכך שרק הצד היווני של קפריסין נכנס לאיחוד. ואולם, בכל זאת זו הייתה אחת מן הסוגיות הראשונות בתחום מדיניות החוץ שבהן נכשלה מפלגת הצדק והפיתוח. נראה שבסוגיה הזאת, כמו בסוגיות אחרות, מפלגת הצדק והפיתוח לא הכינה תוכנית למצב שבו תיכשל מדיניותה. חוסר ההכנה יכול להיות אחד ההסברים לכך שלא חלה התקדמות של ממש במשא-ומתן לגבי איחוד האי מאז 2004. עם זאת, ברור שאם הטורקים-הקפריסאים והיוונים-הקפריסאים יצליחו להגיע לפשרה ביניהם, תתמוך ממשלת טורקיה, בראשות מפלגת הצדק והפיתוח, בפשרה הזאת.

הבעיה הכורדית

קיומה של האוכלוסייה הכורדית, ששיעורה כ-20% מן האוכלוסייה הכללית בטורקיה, מהווה זה שנים רבות אתגר לזהות הלאומית הטורקית. בעבר היו ניסיונות להטמעת הכורדים והם אף כונו "הטורקים ההרריים", אך הניסיונות האלה כשלו. כיום קיימת בטורקיה נכונות רבה יותר להודות בקיומה של הבעיה. הסיבות לנכונות הזאת הן: המאבק של הכורדים, בראשות ה-PKK, שהחל בשנות ה-80; ההתפתחויות בשני העשורים האחרונים בעיראק; ומאמציה של טורקיה להצטרף לאיחוד האירופי. כבר במהלך הקדנציה הראשונה שלה בשלטון, קידמה מפלגת הצדק והפיתוח כמה רפורמות ביחס לכורדים.¹⁸⁰ ב-2005, בהתבטאות נדירה של פוליטיקאי טורקי בכיר, הודה ארדואן בדיארבקר, עיר בדרום-מזרח טורקיה שבה רוב כורדי, כי יש בעיה כורדית.¹⁸¹ הוא אמר כי "נעשו טעויות" בהתמודדות עם הכורדים וכי יש להעניק להם "יותר דמוקרטיה" ולא לנקוט עוד מדיניות של דיכוי כלפיהם.¹⁸²

מתוצאות הבחירות ב-2002 וב-2007 עולה כי האוכלוסייה הכורדית הגיבה בחיוב להצהרותיו של ארדואן ולרפורמות שהנהיג, ותמכה באופן נרחב יחסית במפלגת הצדק

והפיתוח.¹⁸³ הייתה אף תקווה שהדגשת הממד האסלאמי – בדומה לרוב הטורקים, רבים מן הכורדים הם מוסלמים סונים – ביחס לממד הלאומי, תגביר את נכונותה של מפלגת הצדק והפיתוח לגלות גמישות רבה יותר כלפי האוכלוסייה הכורדית.¹⁸⁴ בקדנציה הראשונה של מפלגת הצדק והפיתוח הייתה אכן נכונות רבה לקדם רפורמות לגבי האוכלוסייה הכורדית, אך נראה שהמאמצים האלה נבלמו בתחילת הקדנציה השנייה שלה.¹⁸⁵ נטען שאחת הסיבות לבלימת הרפורמות היא תחושת האכזבה שנוצרה בעקבות היעדר ההתקדמות במגעים עם האיחוד האירופי.

כאמור, ארצות-הברית זקוקה לסיועה של טורקיה בתהליך הנסיגה מעיראק. טורקיה מנסה לנצל את הצורך הזה כדי להגביר את השפעתה על עתיד עיראק, וממשיכה במדיניותה המסורתית של התנגדות להקמתה של מדינה כורדית עצמאית בצפון עיראק מחשש שהדבר יעודד את כוונות ההיפרדות של הכורדים בתוך טורקיה. זאת, אף כי למעשה ההתפתחות הלאומית הכורדית בעבר בכל אחת מן המדינות שבהן יש מיעוט כורדי הייתה בעיקרה עצמאית, כך שיותר נכון לדון ב"התפתחויות לאומיות" כורדיות. גם המאבק המתמשך בין הזרמים הכורדיים בתוך עיראק – מאבק שאותו ניצלה טורקיה מעת לעת כדי להילחם ב-PKK – מוביל למסקנה כי ספק אם למאבק בעיראק תהיה השפעה על כוונות הפרישה של הכורדים מטורקיה.

טענתה המסורתית של טורקיה הייתה שהסיבות לטרור הן עידוד של גורמים חיצוניים¹⁸⁶ וכן רמת הפיתוח הנמוכה של האזורים הדרום-מזרחיים של המדינה שבעטיה מוכנה האוכלוסייה לשתף פעולה עם גורמים קיצוניים.¹⁸⁷ מבחינת סיוע החוץ לכורדים – בשנים האחרונות הוביל השיפור ביחסים עם סוריה ואיראן לכך ששתי המדינות האלה אינן תומכות בפעילות ה-PKK נגד מטרות טורקיות. להיפך, סוריה ואיראן משתפות פעולה עם טורקיה נגד הכורדים. עם זאת, טורקיה עדיין טוענת שהכורדים נהנים מסיוע חיצוני, בין היתר מחברי הפזורה הכורדית החיים באירופה. בנוסף, כאמור, טורקיה טוענת שהממשל הכורדי האזורי בצפון עיראק אינו עושה די כדי לעצור את פעילות ה-PKK מצפון עיראק. ואולם, יש להדגיש שהפעילות הזאת אינה נרחבת, ואפילו טורקיה מסכימה שמספר לוחמי ה-PKK המוצאים מסתור בצפון עיראק אינו עולה על 3,500-5,000.

סוגיית הפיתוח הכלכלי בדרום-מזרח המדינה, אזור שבו מרוכזים מרבית הכורדים, היא מורכבת, מכיוון שהמצב הביטחוני הרעוע הקשה במשך זמן רב על מימוש פרויקטים לשיפור המצב באזור. הבעיות הכלכליות והביטחוניות באזורים האלה אף גרמו לכך שמיליוני כורדים נדדו מערבה, דבר שיצר בעיות נוספות.¹⁸⁸ בעקבות זאת, העיר שבה האוכלוסייה הכורדית הגדולה ביותר בעולם היא איסטנבול. יש לציין שקיימת בעיה קשה של אבטלת צעירים בטורקיה, והבעיה הזאת חמורה במיוחד בקרב האוכלוסייה הכורדית. במסגרת המאמצים להביא לפיתוח האזורים הדרום-מזרחיים,

הוחלט על פרויקט ענק של סכרים – GAP – לצורך הפקת אנרגיה והשקיית קרקעות חקלאיות. ואולם הניסיון להשיג מימון חיצוני לפרויקט הגרנדיוזי נכשל. בהקשר הזה, קיים חשש שהצטמצמות הסחר עם עיראק, אם תהיה כזאת בעקבות ההתפתחויות שיחולו לאחר נסיגת ארצות-הברית מעיראק, תוביל לפגיעה משמעותית באזורים הדרום-מזרחיים, וזהו גורם נוסף המעודד שיתוף פעולה נרחב בין טורקיה והממשל הזמני הכורדי.

מעצרו של מנהיג ה-PKK אוג'אלן ב-1999, בעקבות גירושו מסוריה לאחר האולטימטום שהציבה טורקיה, גרם למשבר קשה בארגון, והוביל לנכונות של פעילי הארגון להיעתר לקריאתו של אוג'אלן להפסקת אש חד-צדדית. ואולם בספטמבר 2004 החליט ארגון ה-PKK על חידוש האלימות.¹⁸⁹ הדבר לוהה בשינוי דפוס האלימות של הכורדים: מניסיונות לגרום לאי יציבות בדרום-מזרח טורקיה – שבטיים נפגעה בעיקר דווקא האוכלוסייה הכורדית – לפגיעה נקודתית באנשי צבא טורקים ובמוקדים אזרחיים בתוך טורקיה באמצעות שימוש במוקשים, בפצצות מאולתרות ובפיגועי התאבדות.

מדבריהם של מנהיגים כורדים, בפרט של אוג'אלן, עולה שהכורדים הטורקים אינם מעוניינים לפרוש מטורקיה אלא מעוניינים בשוויון זכויות, בעיקר בזכויות תרבותיות, כמו זכות לשימוש חופשי בשפה הכורדית. עם זאת, חידוש האלימות על-ידי ה-PKK מאז 2005 הקשה על אלה שהיו מעוניינים לקדם רפורמות הנוגעות לצרכיה של האוכלוסייה הכורדית. ואולם, בעקבות פעולת טורקיה בפברואר 2008 בצפון עיראק, שהובילה לרגיעה מסוימת באלימות של ה-PKK כלפי יעדים טורקיים, וכן בעקבות הניסיונות המחודשים לקדם את המגעים להצטרפות טורקיה לאיחוד האירופי, הצהיר גול במאי 2009 בהקשר לנושא הכורדי כי "דברים טובים עומדים לקרות".¹⁹⁰ בנוסף כינס שר הפנים של טורקיה מסיבת עיתונאים שבה נרמז כי מתקיימים דיונים על פתרון כולל לבעיה הכורדית.¹⁹¹ כן נאמר שהממשלה תתייעץ עם כל הגורמים הנוגעים בדבר, בהם גורמי אופוזיציה ונציגי המפלגה הפרו-כורדית, ה-DTP (Democratic Society Party).¹⁹² מסיבת העיתונאים סימלה את תחילתו של תהליך שכונה "היוזמה הדמוקרטית" ושבמסגרתו הוצגו כמה רפורמות לטווח הקצר ולטווח הבינוני שמטרתן לפתור את הבעיה הכורדית, ואת בעיית המיעוטים בטורקיה בכלל. במסגרת פתרון כולל מן הסוג הזה עולה שאלת שינוי אחוז החסימה הגבוה (10%) המונע למעשה ייצוג פוליטי הולם לכורדים. כן עולה שאלת מתן חנינה ללוחמי ה-PKK.¹⁹³ מפלגת הצדק והפיתוח עדיין לא הראתה נכונות רבה לשינויים ביחס לשתיהן השאלות המרכזיות האלה.

ב-11 בדצמבר 2009 הוצאה אל מחוץ לחוק מפלגת ה-DTP על-ידי בית המשפט לחוקה הטורקי בנימוק של שיתוף פעולה עם ה-PKK. הצעד הזה העיב שוב על

ההתקדמות בנושא הכורדי, ועורר גל של הפגנות. בעקבות סגירתה של המפלגה הוקמה ה-BDP (Peace and Democracy Party) כמפלגה הפרו-כורדית החדשה. זוהי המפלגה הכורדית השביעית שהוקמה בטורקיה – לאחר שכל קודמותיה הוצאו אל מחוץ לחוק.

היעדר היחסים הדיפלומטיים עם ארמניה

ב-1991 הכירה טורקיה בעצמאות של כל הרפובליקות שהיוו חלק מברית-המועצות, כולל ארמניה, אך לא כוננה עמה יחסים דיפלומטיים. ב-1993, בעיצומו של הסכסוך האלים על נגורנו קרבד, סגרה טורקיה את מעבר הגבול בינה לבין ארמניה, והתנתה את פתיחתו מחדש בכך שארמניה ואזרביג'אן יגיעו להסכם.

נוסף על סוגיית נגורנו קרבד קיימת בין טורקיה וארמניה מחלוקת קשה בנוגע להכרה באירועי 1915 כרצח עם. הארמנים טוענים כי היה מסע מכוון להשמדתם כעם וכי במהלך גירוש אוכלוסיית הארמנים מצפון-מזרח המדינה לדרומה נהרגו כ-1.5 מיליון ארמנים. לעומת זאת, טורקיה טוענת כי ההתרחשויות במלחמת-העולם הראשונה היו תוצאה טרגית של מהלך המלחמה, כי נהרגו לא יותר מ-300 אלף ארמנים וכי יש להכיר גם בכך שמספר הטורקים שנהרגו במלחמה לא קטן מזה. נוסף על סוגיית ההכרה העקרונית ברצח העם עולות שאלות כמו פיצויים שטורקיה תצטרך לשלם ותיבעות אפשריות של ארמניה בנוגע לשטחים במזרח טורקיה.

בשנים האחרונות, למרות הטאבו הקיים על הנושא, ניתן לראות ניצנים של חברה אזרחית בטורקיה המוכנה לדון בסוגיית רצח העם הארמני בפתיחות שלא הייתה בעבר. זאת, בין היתר על רקע ההתנקשות בחייו של הראנט דינק – עיתונאי טורקי ממוצא ארמני, שהיה אחד הקולות הבולטים שמחו נגד אי ההכרה ברצח העם הארמני-התנקשות שאותה הגדיר ארדואן כהתקפה על השלום והיציבות במדינה.¹⁹⁴ בדצמבר 2008 הופצה ברשת האינטרנט עצומה, ביוזמת מאתיים אנשי רוח ואקדמאים טורקים, שבה הובעה התנצלות כלפי הארמנים. על העצומה חתמו אלפי טורקים.¹⁹⁵

בתחום המדיני היו כמה התפתחויות: הנשיא גול הגיע לביקור היסטורי בארמניה בספטמבר 2008 כדי לצפות במשחק כדורגל בין ארמניה וטורקיה במסגרת מוקדמות הגביע העולמי. הגעתו הייתה שיאו של משא-ומתן, שנמשך יותר משנה, בין ארמניה וטורקיה על כינון יחסים דיפלומטיים. לקראת יום הזיכרון לרצח העם הארמני ב-24 באפריל 2009, שבו נושא באופן מסורתי נשיא ארצות-הברית נאום – אשר על תוכנו ניטש מאבק בין טורקיה וארמניה – הגיעו הצדדים להסכמה על מסמך "מפת דרכים".¹⁹⁶ ההסכמה על "מפת דרכים" פורסמה ב-22 באפריל, ולכן אלה שמתחו ביקורת על מדיניות ההתקרבות בין טורקיה וארמניה טענו שמטרתה העיקרית של טורקיה היא למנוע החלטה מהפכנית של הנשיא ברק אובמה ביחס לשימוש במונח "רצח עם".

בנאומו ב-24 באפריל 2009 השתמש אובמה במונח הארמני "הקטסטרופה הגדולה" לתיאור האירועים שאותם כינה אחד ממעשי הזוועה הגדולים במאה ה-20, אך נמנע מלהשתמש במונח "רצח עם".¹⁹⁷ אובמה הדגיש שאינו מעוניין להפריע למשא-זומתן העדין המתנהל בין המדינות.¹⁹⁸

לקראת משחק הגומלין בין נבחרות טורקיה וארמניה, שהתקיים בטורקיה באוקטובר 2009, עלתה סוגיית הגעתו של נשיא ארמניה למשחק. באותה עת היה המשא-זומתן בין המדינות חשאי, ורק מעטים ידעו על ההתקרבות בין הצדדים. ב-10 באוקטובר חתמו בציריך טורקיה וארמניה על שני פרוטוקולים – האחד לכינון יחסים דיפלומטיים והשני לפתיחת הגבול ביניהן. עם זאת, גם מעמד החתימה לא עבר בצורה חלקה. הצדדים לא הצליחו להגיע לנוסח מוסכם של הנאומים, ולכן במעמד החתימה שר החוץ הארמני ושר החוץ הטורקי לא התבטאו באופן פומבי. ההסכם התקבל בהתלהבות רבה באירופה ובארצות-הברית, ובטקס החתימה נכחו מנהיגים מכמה מדינות מפתח.

בפרוטוקולים נקבע שיש לאשררם בפרלמנט הטורקי ובפרלמנט הארמני. שני הצדדים לא הזדרזו בתהליך האשרור, ונראה היה שכל מדינה חיכתה שהשנייה תהיה הראשונה שתעשה זאת.¹⁹⁹ פסיקה של בית המשפט לחוקה בארמניה קבעה שהפרוטוקולים עולים בקנה אחד עם החוקה של ארמניה. ואולם טורקיה התרעמה על כך שבפסק דין הזה נקבע שההסכמים אינם סותרים את סעיף 11 של הצהרת העצמאות של ארמניה, שלפיו ארמניה תפעל להשגת הכרה בינלאומית ברצח העם הארמני.²⁰⁰ טורקיה טענה שבכך ארמניה מציגה את ההכרה ברצח העם כתנאי מוקדם להתקדמות במשא-זומתן עם טורקיה. טורקיה שבה לקשור בין התקדמות לקראת פתרון סוגיית נגורנו קרבי לבין התקדמות ביחסי טורקיה וארמניה, בעיקר בשל ביקורת שמתחה אזרביג'אן על ההסכמים.²⁰¹ בהקשר הזה קיים בטורקיה חשש כי ההתקרבות לארמניה עלולה להביא להתקרבות בין אזרביג'אן ורוסיה, וכן להעלאת מחיר הגז הטבעי שטורקיה מייבאת מאזרביג'אן.²⁰² באפריל 2010 הודיעו נציגי הקואליציה השלטת בפרלמנט הארמני על הקפאת תהליך אשרור הפרוטוקולים.

תהליך ההתקרבות בין טורקיה וארמניה וסוגיית ההכרה של טורקיה באירועי 1915 כברצח עם נוגעים לא רק למחלוקת בין המדינות המעורבות, אלא גם לפזורה הארמנית. הפזורה הזאת, שמרכזיה במערב נמצאים בארצות-הברית ובצרפת, הובילה במשך שנים את המאבק להכרה ברצח העם הארמני.²⁰³ במסגרת המאבק נעשו על-ידי ארמנים בפזורה בסוף שנות ה-70 ובתחילת שנות ה-80 פיגועי טרור נגד דיפלומטים טורקים במזרח-התיכון, באירופה ובצפון אמריקה. מאז קבלת העצמאות של ארמניה ב-1991 מעורבת הפזורה הארמנית בפוליטיקה הפנים-ארמנית, בין היתר באמצעות הצגת מועמדים מן הפזורה ומימון מפלגות.²⁰⁴ לפיכך, על המנהיגים הארמנים להביא

בחשבון גם את העמדות של ארגוני הפזורה, ויתקשו להמשיך במדיניות של התקרבות לטורקיה ללא התמיכה הזאת. זאת אף כי ארמניה נפגעה קשות בתחום הכלכלי עקב המאבק על השליטה בנגורנו קרבן ועקב המצור הכלכלי שהטילו עליה אזרביג'אן וטורקיה, פגיעה שבעקבותיה הייתה הגירה שלילית גדולה מארמניה.²⁰⁵ נראה שמנהיגי הפזורה הארמנית אינם מעריכים נכונה את המצב הקשה שבו נמצאת ארמניה. ואולם, קידום ההכרה ברצח העם הארמני הפך במהלך השנים למרכיב חשוב בזהות הארמנית של רוב חברי הפזורה, ולכן רוב נציגי ארגוני הפזורה מתנגדים להתקרבות לטורקיה ללא הכרה כזאת.

בפזורה הארמנית נמתחה ביקורת נוקבת על הפרוטוקולים, בעיקר על הסעיף הנוגע להקמת ועדת היסטוריונים, הנתפסת כוועדה לבחינת אירועי 1915, וכן על הסעיף הכולל הכרה של ארמניה בגבול עם טורקיה. לטענת ארגוני הפזורה, רוב החוקרים במערב של האירועים האלה מסכימים כי מדובר ברצח עם, ולכן לא רק שכינוסה של ועדת היסטוריונים מיותר, אלא שזו יכולה לחזק את המשך המאמצים של טורקיה להכחיש את רצח העם הארמני. בנוסף נטען שהכרה בגבול בין ארמניה וטורקיה פירושה ויתור על זכויות הארמנים שהיו תושבי מזרח טורקיה לפני שגורשו משם על-ידי טורקיה. נשיא ארמניה ניסה לרכך מראש את הביקורת בקרב מרבית ארגוני הפזורה הארמנית לגבי ההפשרה עם טורקיה. ואולם המאמצים שנעשו בביקורים יזומים במרכזי הפזורה הארמנית בפריז, בניו יורק, בלוס אנג'לס, בביירות ובדרום רוסיה לא נשאו פרי. במסגרת מדיניות התיווך והגישור מעוניינת טורקיה לקדם גם פתרון של בעיית נגורנו קרבן. בהתייחסו לסכסוך הזה אמר דוואטולו: "הסטטוס-קוו הוא לא אינטרס של אף אחד, הוא יכול ליצור סיכונים בכל זמן".²⁰⁶ דוואטולו הוסיף: "סכסוכים קפואים הם פצצות מתקתקות [...] כפי שראינו במשבר בגיאורגיה".²⁰⁷ בהקשר הזה ניתן לראות את יוזמתה של טורקיה להקמתה של הפלטפורמה לשיתוף פעולה וליציבות בקווקז לא רק כתוצאה של המלחמה בגיאורגיה בקיץ 2008, אלא גם כאמצעי להשגת התקדמות בפתרון הסכסוך בנגורנו קרבן.

מאז השגת הפסקת-האש בסכסוך בנגורנו קרבן ב-1994, שולטת ארמניה גם על השטחים הסמוכים לנגורנו קרבן, אזורים המהווים כ-15% משטח אזרביג'אן. מעבר לכך, במהלך הסכסוך בנגורנו קרבן נוצרה בעיית פליטים חמורה שבדיעבד ניתן להגדירה כטיהור אתני הדדי. כ-250 אלף ארמנים גורשו מאזרביג'אן וכ-750 אלף אזרים מארמניה, מנגורנו קרבן וכן מן החבלים הסמוכים לנגורנו קרבן. מאז 1994 פורצים מדי פעם אירועים אלימים בהיקף מוגבל בין הצדדים, אך האלימות המסיבית לא התחדשה. יש לציין כי אזרביג'אן מתחמשת בקצב מהיר, וכיום תקציב הביטחון השנתי שלה שווה בגודלו לתקציב השנתי הכללי של ארמניה.²⁰⁸

עד כה נכשלו המאמצים שעשה הארגון לשיתוף פעולה באירופה (OSCE) לפתרון בעיית נגורנו קרבך, והדבר מקנה משנה תוקף לטענתה של טורקיה כי עדיף שמדינות האזור יפתרו בכוחות עצמן את הבעיות בו.²⁰⁹ מנגד, יש גורמים הקוראים לכך שטורקיה תתפוס תפקיד מרכזי יותר במאמצי התיווך הקיימים במסגרת ה-OSCE. מבין השחקניות האזוריות, רוסיה ואיראן התייצבו במשך רוב הסכסוך ואחריו לצד ארמניה, ואילו טורקיה הייתה בעלת-הברית של אזרביג'אן. מעניינת במיוחד העמדה של איראן התומכת בארמנים הנוצרים, ולא באזרים שרובם שיעים, משום שהיא חוששת מכוונות ההיפרדות מאיראן של המיעוט האזרי ומהקמתה של אזרביג'אן גדולה. היו שטענו כי במשך השנים רוסיה לא הייתה מעוניינת לפתור את הסכסוך בנגורנו קרבך, זאת מכיוון שדווקא חוסר היציבות שם מנציח את תלותה של ארמניה ברוסיה וגורם לארמניה להסכים לנוכחות צבאית רוסית בשטחה. המשך הסכסוך מקשה גם על אלה המעוניינים להניח צינורות הספקת אנרגיה העוקפים את רוסיה.²¹⁰ עם זאת, ייתכן שהתגברות השפעתה של רוסיה בדרום הקווקז בעקבות המלחמה בגיאורגיה דווקא תעודד אותה לפעול למען מציאת פתרונות לסכסוכים בכל אזור דרום הקווקז ולביסוס מחדש של ההגמוניה שלה באזור.

נראה שמתווה לפתרון הסכסוך בנגורנו קרבך יכול בשלב הראשון את נסיגת ארמניה מן האזורים הסמוכים לנגורנו קרבך, שלגביהם אין לארמניה כל תביעה.²¹¹ הדבר ייצור אמנם נתק בין נגורנו קרבך לארמניה, אך ייתכן שפתרון שיכלול את הכביש המהיר המחבר בין ארמניה ונגורנו קרבך – אשר הוקם במימון הפזורה הארמנית והושלם ב-1999 – יספק את הארמנים. אזרביג'אן מסרבת לתת עצמאות לנגורנו קרבך, המהווה מובלעת בתוכה, אך קרוב לוודאי שתסכים לחדש את המעמד האוטונומי שממנו נהנה החבל ברוב שנות קיומה של ברית-המועצות. בעיית הפליטים שנוצרה בעקבות הסכסוך תהווה סלע מחלוקת משמעותי בין הצדדים, אם כי ברור שלרוב הפליטים לא תינתן זכות שיבה. קשה להאמין כי ארמניה, שטענה כי אחד הגורמים המרכזיים למאבקה היה הצמצום שחל במשך השנים ברוב הארמנים בחבל נגורנו קרבך, תסכים לחזרתם של האזרים לחבל הזה. עם זאת, הארמנים נמצאים כיום בעמדת נחיתות ביחס לאזרים, ולכן ייתכן שיהיו נכונים לויתורים משמעותיים.²¹² ואולם יש לציין שגם לגבי סוגיית השליטה בחבל נגורנו קרבך מגלים רוב ארגוני הפזורה הארמנית עמדות בלתי מתפשרות.

מפלגת הצדק והפיתוח הצליחה אמנם להביא להתקדמות חסרת תקדים ביחסים עם ארמניה, אך היחסים עדיין שבריריים מאוד. כמו כן נראה שהסוגיה תמשיך להוות מקור למתח ביחסים בין טורקיה וארצות-הברית וביחסים בין טורקיה והאיחוד האירופי.

סיכום ומסקנות

מדיניות הגישור וההידברות של טורקיה הקנתה לה יתרונות לא מבוטלים, אך גם הציבה בפניה כמה אתגרים בניהול יחסי החוץ שלה. כאשר המדיניות הזאת מצליחה, יש בכך תרומה לציבות באזורים חשובים מבחינה אסטרטגית לטורקיה וליוקרה שלה. ואולם כאשר המדיניות הזאת נכשלת או לא משיגה את ההתקדמות המקווה, הדבר מגביר את החיכוך בין טורקיה לבין מדינות משמעותיות עברה. נראה שטורקיה אינה ערה מספיק לסכנה הטמונה במקרים שבהם נכשלת מדיניות התיווך. כמו כן לא ברור אם המדינות שהסכימו לתיווכה של טורקיה ערות מספיק לבעייתיות הזאת. הדבר בא לידי ביטוי, למשל, בהקשר של יחסי טורקיה-ישראל בעקבות מבצע עופרת יצוקה. גם בעבר לוותה כל הידרדרות בחזית הישראלית-הפלסטינית בתגובות קשות כלפי ישראל מצד טורקיה, ואולם נראה שבמהלך מבצע עופרת יצוקה ואחריו התגובה של טורקיה לאירועים הייתה קשה בהשוואה למדינות אחרות שמתחו גם הן ביקורת על מדיניותה של ישראל. קרוב לוודאי שהתגובות החריפות של טורקיה נבעו בין היתר מאכזבתה מכך שפעולותיה של ישראל בעזה מחבלות במאמצי התיווך שלה. גם דעת הקהל בישראל הגיבה בחריפות לביקורת של טורקיה, והושמעו קריאות להפסיק את התיירות אליה. אף כי גם בעבר, למשל, במהלך מבצע חומת מגן הגדיר ראש הממשלה בולנט אג'וויט את מעשי ישראל כרצח עם,²¹³ נראה שדווקא האינטראקציה הרבה יותר בין טורקיה וישראל בתקופה שקדמה למבצע עופרת יצוקה גרמה לאכזבה הדדית במקום להבנה טובה יותר של עמדות הצדדים.

לנוכח ההישגים שהפיקה טורקיה ממדיניות הגישור וההידברות מחד גיסא, ולנוכח הקשיים שבהם היא נתקלה מאידך גיסא, עולה השאלה האם טורקיה תמשיך לנקוט את המדיניות הזאת בעתיד. להלן אציג שני תרחישים. האחד – טורקיה תמשיך לנקוט את מדיניות הגישור וההידברות; התרחיש השני – טורקיה תיסוג מן המדיניות הזאת.

על-פי התרחיש הראשון, טורקיה תמשיך ואף תעמיק את מדיניות הגישור וההידברות. לתרחיש הזה יכולה לתרום העובדה שדוואטולו יוזם המדיניות מכהן כיום כשר החוץ, וזוכה לגיבויו של ראש הממשלה וכן להערכה בקרב הציבור הטורקי.²¹⁴ יש להדגיש שמבחינתו קיים מרכיב אידיאולוגי במדיניות הזאת, ולכן הוא לא ייטה לוותר עליה. התפיסה שדוואטולו מנסה לקדם היא שטורקיה היא גורם מרכזי בציוויליזציה

האסלאמית; התעוררות הציוויליזציה הזאת תוביל לכך שהן טורקיה והן האסלאם יחזרו למלא תפקיד מרכזי ומעודד יציבות במערכת הבינלאומית.

מבחינה כלכלית – מדיניות העומק האסטרטגי נחלה הצלחה. טורקיה הרחיבה באופן משמעותי את יחסי הסחר שלה עם מספר רב של מדינות. ייתכן שהמדיניות הזאת, שהודות לה גיוונה טורקיה את שותפות הסחר שלה, היא זו שאפשרה לה להתמודד טוב יחסית עם המשבר הכלכלי העולמי. בנוסף, המדיניות הזאת מכינה את טורקיה למצב שבו תפחת חשיבותם של השווקים של ארצות-הברית והאיחוד האירופי ותעלה באופן משמעותי חשיבותם של שווקים במדינות מתפתחות.²¹⁵

מבחינה מדינית – טורקיה מנסה קודם כל לאפשר את עצם קיומו של משא-ומתן, גם אם ראשוני. לפיכך, אין זה הוגן לצפות לתוצאות דרמטיות בטווח הקצר ממאמצי התיווך האלה, וקרוב לוודאי שבהמשך, ורק בדיעבד, ניתן יהיה להעריך באופן חיובי את מאמציה של טורקיה. דוואטולו אמר בעניין הזה שהמבחן אינו בהכרח הגעה ל"שלוש חיובי" וגם הגעה למצב של היעדר סכסוך יכולה להיחשב להישג.²¹⁶

מבחינה בינלאומית – להצלחתה של מדיניות החוץ של טורקיה תרמה העובדה שנוצר צורך גובר במעורבותם של שחקנים נוספים באזור, זאת בשל הירידה במעמדה של ארצות-הברית במזרח-התיכון וקריסת מנגנוני המדינה של עיראק. מעבר לכך, פיגועי 11 בספטמבר יצרו רושם של מאבק בין המערב לאסלאם, ואלה שניסו לערער על הרושם הזה תמכו בכך שטורקיה תמשיך למלא את תפקיד המתווכת בין מדינות מערביות ומדינות אסלאמיות.

מדיניות התיווך וההידברות של טורקיה מתבססת בין היתר על המרכיב האסלאמי כחוט מקשר משמעותי בינה ובין מדינות המזרח-התיכון והמפרץ הפרסי. אמנם אין להגזים בחשיבותו של הממד הדתי, אך קיומו לצד תמריצים אחרים לשיתוף פעולה יכול לעודד את טורקיה להמשיך לנקוט את מדיניות ההתקרבות למזרח-התיכון.

כאמור, התרחיש השני הוא שטורקיה תיסוג ממדיניות הגישור וההידברות, ותמלא תפקיד מוגבל יותר בסביבה האזורית ובסביבה הגלובלית. בכך תחזור למדיניותה המסורתית בתקופת המלחמה הקרה. בהקשר של המזרח-התיכון – אופן פעולתו של ממשל אובמה ייתרה במובנים מסוימים את מדיניות התיווך של טורקיה. הממשל הזה, בניגוד לקודמו, מעדיף לקדם משא-ומתן ישיר עם איראן ועם סוריה, ואינו זקוק לסיועה של טורקיה. עם זאת, ייתכן שקיים יתרון לעובדה שטורקיה נושאת ונותנת עם שחקנים שעמם ארצות-הברית אינה מעוניינת לנהל משא-ומתן רציף או אינטנסיבי, מכיוון שכמעצמה גלובלית אינה יכולה להרשות לעצמה את מה שיכולה טורקיה כמעצמה אזורית. כך, ייתכן שמבחינת האמריקנים, ואף האירופים, המשא-ומתן בין טורקיה והחמאס, וכן הקשרים המתהדקים בין טורקיה ובין איראן, יכולים להוות יתרון ולשמש במקרים מסוימים "ערוץ אחורי".²¹⁷

בעיה נוספת של מדיניות הגישור וההידברות היא שאף כי גברה השפעתה של טורקיה בקרב מדינות במזרח-התיכון ובמפרץ הפרסי, יש עדיין חשדנות באזור כלפי פעילותה וחשש מפני חזרתה של האימפריה העות'מאנית לזירת המזרח-התיכון.²¹⁸ מעבר לכך, יש שחקנים אחרים באזור המעוניינים למלא תפקיד דומה לזה של טורקיה, בראש ובראשונה מצרים וגם ערב-הסעודית.²¹⁹ הדבר כבר יצר התנגשויות, לפחות ברמה הדיפלומטית.

מבקריה של מדיניות הגישור וההידברות של טורקיה טוענים גם כי מגוון הנושאים שטורקיה עוסקת בהם התרחב יתר על המידה וכי אין לה את המשאבים והניסיון הדרושים לניהול מדיניות חוץ רחבה כזאת.²²⁰ הועלתה טענה שאפילו אם זו מדיניות ניאו-עות'מאנית, הרי שהיא חורגת מן השטח שעליו השתרעה האימפריה הזאת. מעבר לכך, לעתים לא ברור ההיגיון האסטרטגי של חלק מן המגעים שאותם מנהלת טורקיה, שכן קיימים נושאים דחופים יותר שבהם היא זקוקה להתקדמות. כך, למשל, הועלתה בעיתונות הטורקית השאלה מדוע טורקיה בכלל עוסקת ביחסי ישראל-פקיסטאן, כאשר היא צריכה לפתור, בין היתר, את הבעיה הקפריסאית ואת הבעיה הכורדית.²²¹ כמו כן לא ברור האם יש צורך במדיניות התיווך של טורקיה כדי להמשיך לבסס את הלגיטימציה של מפלגת הצדק והפיתוח. התהליך המתמשך של היחלשות כוחו הפוליטי של הצבא בטורקיה ופרשות "ארגנקון" ו"פטיש כבד" הביאו למצב שבו צבא טורקיה נמצא כיום במגננה בזירה הפנימית, ולכן פחת הצורך של מפלגת הצדק והפיתוח בחיזוק הלגיטימציה שלה בשלטון. תרמו לכך תוצאות הבחירות הכלליות ב-2007, שבהן חלה עלייה בתמיכה במפלגה. בשלב הזה – לנוכח הפופולריות הרבה שממנת נהנית מפלגת הצדק והפיתוח ולנוכח חולשת האופוזיציה – סביר כי שחקן פוליטי אחר לא יקום ויאתגר את המפלגה הזאת. גם אם יתרחש מהפך פוליטי כזה, ובטורקיה תחזור לשלוט מפלגה שהאוריינטציה שלה חילונית יותר, קשה להאמין שתמשיך במדיניות הגישור וההידברות המתבססת בין היתר על האג'נדה האסלאמית של מפלגת הצדק והפיתוח ועל המדיניות של התקרבות למדינות מוסלמיות. עם זאת, אחרים טוענים שכל ממשל בטורקיה בעתיד ירצה לנקוט מדיניות כזאת של פתרון הבעיות בסביבתה הקרובה.

השלכות ליחסי ישראל-טורקיה

אחד ההיבטים החשובים בעבר מבחינתה של ישראל ביחסיה עם טורקיה היה הלגיטימציה שקיבלה מכך שמדינה שרוב אוכלוסייתה מוסלמית מנהלת עמה יחסים דיפלומטיים ואינטראקציה רבה. לפיכך, למרות המשבר ביחסים, ישראל יכולה להפיק רווח מהתחזקות מעמדה של טורקיה במזרח-התיכון. עם זאת, דווקא בתקופות שבהן שמרה טורקיה על ריחוק מן המזרח-התיכון, נראה היה שבסיס שיתוף הפעולה בין

טורקיה וישראל כמדינות לא ערביות ובמידה-מה כ"אאוטסיידריות" באזור היה נרחב יחסית. כיום, התרחיש שטורקיה וישראל יחזרו לברית ה"אאוטסיידריות" אינו נראה סביר, ולכן אלה המעוניינים בשיפור היחסים צריכים לנסות לפנות לכיוונים אחרים. קיימת סבירות גבוהה שכל התקדמות בתהליך השלום, בעיקר בין ישראל והפלסטינים, תוביל לשיפור היחסים בין ישראל לטורקיה.²²² מבחינה זו, המחיר של קיפאון מדיני הוא גם ההתרחקות הגוברת בין טורקיה וישראל. אין זה מפתיע ששר הביטחון ברק בחר להדגיש מחדש את חשיבות ההגעה להסכם עם סוריה זמן קצר לאחר חזרתו מביקור בטורקיה בינואר 2010, שבמהלכו נפגש בין היתר עם דוואטולו.

העובדה שישראל היא הצד שזקוק יותר ליחסים מאשר טורקיה אינה חדשה וגם אינה בעייתית בהכרח, מכיוון שפעמים רבות קיימת אסימטריה ביחסים בין מדינות. עם זאת, לנוכח האסימטריה ביחסי ישראל-טורקיה על ישראל לדבוק בקו המסורתי שלפיו יש לעשות ככל הניתן כדי לא לפגוע ביחסים. הידרדרות נוספת ביחסי ישראל-טורקיה או ניתוקם יפגעו באינטרסים האסטרטגיים של ישראל ויגבירו באופן משמעותי את בידודה. מקבלי ההחלטות בישראל נוהרו מאוד על-פירוב מלפגוע ביחסים עם טורקיה. לכן התקרית הדיפלומטית – נזיפת איילון בשגריר טורקיה בצורה משפילה – וכן התבטאויותיהם של נתניהו ושל ליברמן כי ישראל לא תיעזר בעתיד בתיווכה של טורקיה חורגות מן הקו המסורתי של שיתוף פעולה עם טורקיה. אחת הטעויות של ישראל היא הביקורת שמתחה על טורקיה שלפיה זו אינה "מתווכת הוגנת". במקום זאת, על ישראל לשאול האם טורקיה היא מתווכת יעילה – זאת בהנחה שהמנהיגות הישראלית רוצה ומסוגלת להתקדם בתהליך השלום. בהקשר הזה נמתחה ביקורת על אולמרט על כך שהוא עירב את טורקיה במשא-ומתן עם סוריה אף כי לא היה מוכן ומסוגל להגיע עמה להסכם, ובכך פגע ביחסים עם טורקיה.

גם ללא קשר ישיר לסוגיות הנובעות מתהליך השלום, על ישראל לפעול לגיבוש מדיניות מתואמת יותר בין משרדי הממשלה השונים וכן בתוך המשרדים עצמם לגבי יחסי ישראל-טורקיה.²²³ כן סוגיית היחסים עם טורקיה אף אינה צריכה להיות מושפעת משיקולים קואליציוניים מכיוון שיש הסכמה רחבה הן בקרב הימין והן בקרב השמאל לגבי חשיבותם האסטרטגית.

אחת מנקודות האור בקשרי ישראל-טורקיה היא שהם אינם רק בתחום הביטחוני אלא גם בתחום הכלכלי-האזרחי. יש להמשיך לעשות מאמצים כדי לשמור על ההיבטים השונים ביחסי ישראל-טורקיה החורגים מתחום הביטחון, ולעודד יצואנים ויבואנים מישראל לעשות עסקאות עם המקבילים להם בטורקיה תוך ניצול היתרונות של הסכם אזור הסחר החופשי בין המדינות. מכיוון שהעיקרון של קידום יחסי הסחר של טורקיה הנו חלק חשוב ממדיניות החוץ שמובילה מפלגת הצדק והפיתוח, ייתכן שתימנע פגיעה משמעותית ביחסים הכלכליים עם ישראל.

המשבר ביחסים בין שתי המדינות בעקבות מבצע עופרת יצוקה הוביל לשינוי לרעה גם בדעת הקהל בישראל כלפי טורקיה. רבים בציבור הישראלי קיבלו קשה כמה מהתבטאויותיו של ארדואן, שכן ראו בהן ביטוי לגישה חד-צדדית שלו כלפי הסכסוך הישראלי-פלסטיני. משמעותית בהקשר הזה הייתה התקרית בדאבוס שבה בחר ארדואן להתעמת עם פרס אף כי הנשיא נתפס כחלק ממחנה השלום בישראל. השינוי לרעה בדעת הקהל בישראל בא לידי ביטוי בהצלחה היחסית של החרם שהוכרז על התיירות בטורקיה. ההצלחה הזאת בולטת לנוכח העובדה שבדרך-כלל נכשלים בישראל הניסיונות לחרם צרכנים. ההתפתחות החדשה הזאת בדעת הקהל בישראל בעייתית מכיוון שהיא עלולה לגרום למשבר בין המדינות. לפיכך יש להדגיש מחדש את החשיבות האסטרטגית של יחסי ישראל-טורקיה. חלק מן הקשרים האסטרטגיים בין שתי המדינות סודיים, אך יש להדגיש את חשיבותם של שאלה שכן ניתן להם פומבי, למשל, התרגילים הצבאיים המשותפים של שתי המדינות, החשובים לאימונו של צה"ל.

ישראל מתמקדת בחשש מהיווצרות ציר טורקיה-איראן-סוריה, אולם זוהי ראייה מצומצמת שאינה מביטה בחשבון את ההצלחות של מדיניות החוץ של טורקיה בתחומים אחרים. ההצלחות האלה מעלות גם את השאלה האם ישראל יכולה להפיק לקחים מועילים מהישגיה של טורקיה לניהול יחסי החוץ שלה. להפקת הלקחים הזאת יש חשיבות רבה לנוכח העובדה ששתי המדינות מתמודדות עם כמה בעיות דומות: הביקורת הבינלאומית הנמתחת עליהן על אופן טיפולן בבעיות פנימיות ותחושה של כיתור על-ידי מדינות אויבות. ההצלחה של מנהיגי מפלגת הצדק והפיתוח להתגבר במידה לא מבוטלת על התסביך של מדינה מוקפת אויבים באמצעות מדיניות חוץ יוזמת ופתוחה יכולה לתת השראה למקבלי ההחלטות בישראל. שינוי כזה יכול להיות מועיל לא רק לישראל אלא גם לחיזוק הקשרים שלה עם טורקיה.

הערות

1. יש לציין כי רבים מותחים ביקורת על השימוש הנפוץ במונח גשר לתיאור התפקיד של טורקיה במערכת הבינלאומית. לטענתם, מכיוון שטורקיה היא רק גשר הרי שלכאורה אין לה השפעה על הנעה מסביבה – ראו: G. Demir and N. Gamn, “Turkey Should Change Bridge Rhetoric”, *Hurriyet Daily/News* (July 11, 2009).
<http://www.hurriyet.com.tr/english/domestic/12048005.asp?gid=244>
2. יש להדגיש כי השימוש של דוואטולו במונח “עומק אסטרטגי” חורג מן השימוש המסורתי בו בהקשר הצבאי.
3. לאחמד דוואטולו יש קריירה אקדמית עשירה, והוא פרופסור באוניברסיטת ביקנט שבאיסטנבול. הרעיון של עומק אסטרטגי הוצג בספר הנושא את השם הזה שפרסם דוואטולו בטורקית ב-2001. על חשיבותו של הספר עבורו ניתן ללמוד מהסיפור הבא: כאשר התרחשה רעידת האדמה בטורקיה ב-1999 סיכן דוואטולו את חייו כדי להציל את כתב היד של הספר. ראו: “Window to the Future”, *Newsweek.com* (November 28, 2009) — <http://www.newsweek.com/id/224713>
- דוואטולו מעוניין להוציא מהדורה מעודכנת של ספרו או ספר המשך הנושא את השם “עומק תרבותי” – ראו:
Richard Falk, “Davutoglu: Turkey’s Finest Foreign Minister of Republican Era”, *Today’s Zaman* (September 2, 2009) -
<http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=185835>
4. A. Davutoglu, “The Clash of Interests: An Explanation of the World (Dis)order”, *Perceptions* 2(4) (December 1997-February 1998); A. Murinson, “The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy”, *Middle Eastern Studies* 42(6) (November 2006), pp. 947-948; J. W. Walker, “‘Strategic Depth’ and Turkish Foreign Policy”, *Insight Turkey* 9(3) (2007), pp. 33-34; S. Kardas, “Turkey in the Iraqi Crisis: JDP Between Identity and Interest”, in: M. H. Yavuz (ed.), *The Emergence of New Turkey: Democracy and the AK Parti* (Salt Lake City: University of Utah Press), pp. 318-319.
5. B. Aras, “The Davutoglu Era in Turkish Foreign Policy”, *Insight Turkey* 5 11(3) (2009), p. 134.
6. Samuel P. Huntington, “The Clash of Civilizations?” *Foreign Affairs* 72 (3) (Summer 1993), pp. 22-49; Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon & Schuster, 1996).
7. A. Davutoglu, “The Clash of Interests: An Explanation of the World (Dis)order”, *Perceptions* 2(4) (December 1997-February 1998); A. Balci and N. Mis, “Turkey’s Role in Alliance of Civilizations: A New Perspective in Turkish Foreign Policy?” *Turkish Studies* 9(3) (September 2008), pp. 388-389.
8. B. Duran, “JDP and Foreign Policy as an Agent of Transformation”, in: M. H. Yavuz (ed.), *The Emergence of New Turkey: Democracy and the AK Parti* (Salt Lake City: University

- of Utah Press), p. 291.
9. M. Maxey, "The Decline of Turkish-American Relations under the Bush Administration and Opportunities for the Final Two Years", *Insight Turkey* 9(1) (2007), pp. 26-27; H. D. Bilgin, "Foreign Policy Orientation of Turkey's Pro-Islamist Parties: A Comparative Study of the AKP and Refah", *Turkish Studies* 9(3) (September 2008), pp. 413-414.
10. F. Canan, "Main Costs and Benefits of Turkish Accession to the European Union", *Insight Turkey* 9(2) (2007), pp. 17-18.
11. שורשיו של הסכסוך בנגורנו קרבן נמצאים בתקופה שבה נקבעו הגבולות בין ארמניה ואזרביג'אן בעקבות הכיבוש הבולשביקי של האזור ב-1920-1921. סטלין, שהיה אז הקומיסר לענייני לאומים, החליט ב-1921 שנגורנו קרבן, אף כי יש בה רוב ארמני, תהיה אזור אוטונומי בתוך אזרביג'אן ולא חלק מארמניה. בעקבות מדיניות הגלסנוסט והפרסטרויקה של גורבצ'וב הכריזו הארמנים בארמניה ובנגורנו קרבן על רצונם להתאחד ולפרוש מאזרביג'אן. אף כי נעשו ניסיונות סובייטיים ובין-לאומיים לתווך בסכסוך, החרף המשבר מ-1988 והוא נמשך עד להפסקת-האש ב-1994. סכסוך נגורנו קרבן יידון בפרק הרביעי.
12. M. Celikpala, "Turkey as a Regional Power and the Caucasus", *Insight Turkey* 9(2) (2007), pp. 26-28.
13. T. Ouzlu, "Middle Easternization of Turkey's Foreign Policy: Does Turkey Dissociate from the West", *Turkish Studies* 9(1) (March 2008), p. 3; F. S. Larrabee, "Turkey Rediscovered the Middle East", *Foreign Affairs* (July August 2007); B. Aras and R. K. Polat, "From Conflict to Cooperation: Desecuritization of Turkey's Relations with Syria and Iran", *Security Dialogue* 39(5), p. 496.
14. G. Bacik, "Turkey — Syria: A Belated Friendship?" *Insight Turkey* 9(3) (2007).
15. M. Ogutcu, "Turkey: A Major Regional Power to Engage or Confront Iran", *Insight Turkey* 9(2) 2007, pp. 105-107.
16. התוכנית הזאת לפתרון הסכסוך גובשה בשנים 2002-2004 על-ידי מוז'ל האו"ם דאז קופי אנאן, והייתה אמורה להוביל לאיחודה מחדש של קפריסין במסגרת פדרלית רופפת ולצירוף המדינה המאוחדת אל האיחוד האירופי. תוכנית אנאן כללה גם החזרת שטחים ליוונים-הקפריסאים כך שהשטח הטורקי יצטמצם מ-40% ל-29% משטח האי. בנוסף, התוכנית כללה הפחתה מדורגת במספר החיילים הטורקים המוצבים באי מ-35 אלף ל-650.
17. A. A. Celenk, "The Restructuring of Turkey's Policy towards Cyprus: The Justice and Development Party's Struggle for Power", *Turkish Studies* 8(3) (September 2007), pp. 351, 355-359.
18. O. Frahm, "Northern Iraq and its Neighbors: The Regional Dimension of the Kurdish Question", *Insight Turkey* 9(1) (January-March 2007), p. 103.
19. מפלגת המוסר הייתה ממשיכת דרכה של מפלגת הרווחה, שהוצאה גם היא אל מחוץ לחוק ב-1998.
20. יש לציין, עם זאת, שחלק מן המועמדים לפרלמנט שהצטרפו למפלגת הצדק והפיתוח לא עשו זאת מסיבות דתיות אלא מסיבות אופורטוניסטיות — הם העריכו שהמפלגה הזאת תזכה לתמיכה רחבה בבחירות 2002.
21. M. H. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey* (New York: Cambridge University Press, 2009), pp. 90; 114-116.
22. הועלתה הטענה שאחוז החסימה הגבוה הזה נועד למנוע ממפלגות כורדיות להוות שחקן משמעותי בפרלמנט.
23. אלון ליאל, **דמו-אסלאם: משטר חדש בתורכיה** (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2003), עמ' 115-114.

24. כך, אם מחשבים את כל אלה שהצביעו למפלגות שלא עברו את אחוז החסימה, כמעט מחצית מן האוכלוסייה לא הייתה מיוצגת בפרלמנט.
25. ליאל, **דמו-אסלאם**, עמ' 115.
26. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, p. 80.
27. ליאל, **דמו-אסלאם**, עמ' 44.
28. ארדואן הורשע בעבירה הזאת לאחר שהקריא בנאום שנשא שיר שנתפס כפוגע בעקרון החילוניות בטורקיה ובמעמד הצבא. נוסף על עונש מאסר בפועל נאסר עליו לכהן בתפקיד פוליטי במשך חמש שנים.
29. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, p. 126.
30. בבחירות 2002 זכתה תחילה מפלגת הצדק והפיתוח ל-363 מושבים, ולאחר בחירות חוזרות באחד המחוזות קיבלה 365 מושבים.
31. נטען שההצלחה של מפלגת הפעולה הלאומית להיכנס לפרלמנט ולזכות ב-14% מן הקולות נבעה מהתגברות פעולות הטרור מצד הכורדים ומעלייה בקריאות הלאומניות להתערב צבאית בצפון עיראק.
32. "April 27: Anatomy of a Virtual Military Memorandum", *Today's Zaman* (April 26, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=173547&bolum=100>
33. "New Challenges Facing the Turkish Economy", *OECD Economic Survey of Turkey 2008* — http://www.oecd.org/document/2/0,3343,en_33873108_33873854_41008386_1_1_1_1,00.html
34. "נפתח משפטם של 56 נאשמים בתכנון הפיכה בטורקיה, בהם שני גנרלים לשעבר", **הארץ**, 21 ביולי 2009 — <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1101762.html>
35. "Sledgehammer Plan kept in Cosmic Room for Years", *Today's Zaman* (January 25, 2010) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-199545-100-sledgehammer-plan-kept-in-cosmic-room-for-years.html>
36. נטען שאחת הסיבות להצלחה של דוואטולו נובעת מכך שאין לו שאיפות פוליטיות, ולכן הוא מצליח לשמור על עמדה עצמאית יחסית — ראו: Falk, "Davutoglu: Turkey's Finest Foreign Minister of Republican Era".
37. A. Davutoglu, "Turkish Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007", *Insight Turkey* 10(1), pp. 78-79.
38. כך, למשל, כתב דוואטולו בספרו מ-2001 בעניין בעיית ירושלים: "אף בעיה פוליטית באזור אינה יכולה להיפתר בלי [שייעשה שימוש] בארכיונים העות'מאניים; Aras, "The Davutoglu Era in Turkish Foreign Policy", p. 131.
39. יש לציין שהדגש בניאו-עות'מאניות אינו על הכוונה להקים מחדש את האימפריה העות'מאנית, אלא רק על העוצמה הרכה שיכולה להיות לטורקיה בחלק מן האזורים שהיו בעבר בשליטתה — ראו: O. Taspinar, "Turkey's Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism", *Carnegie Middle East Center Paper* (10) (September 2008), pp. 14-16 — http://www.carnegieendowment.org/files/cmec10_taspinar_final.pdf
40. Aras, "The Davutoglu Era in Turkish Foreign Policy," p. 128.
41. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, p. 210.
42. **Ibid**, p. 233.
- עם זאת, יש לציין שהקידום הפעיל של יוזמת ברית הציוויליזציות היה בבחינת סתירה מסוימת לטענת מנהיגיה של מפלגת הצדק והפיתוח שלמפלגתם אין אג'נדה אסלאמית. ואולם, דווקא באמצעות הדיון בסוגיות האלה ניסתה מפלגת הצדק והפיתוח להדגיש את מחויבותה לעקרונות דמוקרטיים. כך, למשל, אמר ארדואן בהקשר הזה: "טורקיה היא הדוגמה הטובה ביותר לכך

- שאומה שאימצה את דת האסלאם יכולה לתמוך בדמוקרטיה המבוססת על חילוניות וליישם נורמות דמוקרטיות מתקדמות" – ראו:
- R. Kilinc, "Turkey and the Alliance of Civilizations: Norm Adoption as a Survival Strategy", *Insight Turkey* 11(3) (2009), p. 67.
43. P. Robins, *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy since the Cold War* (Seattle: University of Washington Press, 2003), p. 162.
44. K. Kirisci, "Turkey's Foreign Policy in Turbulent Times", *Chaillot Paper*, 2, p. 49.
45. פירוט נרחב על ההפשרה וההתקרבות בין טורקיה וסוריה מופיע בפרק על התפתחויות אזוריות, ופירוט על היחסים עם ארמניה מופיע בפרק על האתגרים הישירים.
46. האימפריה העות'מאנית הייתה בצד המפסידות במלחמת-העולם הראשונה. ב-1920 נחתם הסכם סוור שבו נדרשו הטורקים לווייתורים טריטוריאליים משמעותיים. ההסכם הזה בוטל למעשה בעקבות מלחמת העצמאות הטורקית, ובמקומו נחתם ב-1923 הסכם לוזאן, שבו נדרשה טורקיה לפחות ויתורים. מאז כל מה שנתפס על-ידי הטורקים כפגיעה אפשרית במה שהוסכם בלוזאן מפורש כאיום חמור על טורקיה.
47. יש לציין שגם במקרה הזה הטורקים התערבו בעקבות מה שנתפס על-ידם כהפרה של הסכמי ציריך-לונדון מ-1959 ובשל החשש מפני איחוד קפריסין עם יוון.
48. יש לציין שאחת הבעיות של משרד החוץ הטורקי כיום היא מחסור בדוברי ערבית בקרב סגל המשרד.
49. ברית שבה היו חברות איראן, עיראק, פקיסטאן, טורקיה ובריטניה.
50. ברית שבה היו חברות גם ישראל, איראן ואתיופיה.
51. בטורקיה הייתה אכזבה מן האולטימטום האמריקני במהלך משבר קפריסין הראשון ב-1964, שלפיו אל לה לטורקיה להתערב צבאית באי. גם בהמשך, לאחר משבר 1974, הצורך של טורקיה בהכרה בינלאומית בקפריסין הטורקית הביא להתקרבות נוספת בין טורקיה ומדינות ערב.
52. Taspinar, "Turkey's Middle East Policies", p. 8.
53. כך, לדוגמה, בעקבות משבר הנפט שנוצר לאחר פרוץ מלחמת איראן-עיראק הורידה טורקיה בדצמבר 1980, בעקבות לחצים של ערב-הסעודית, את דרג היחסים הדיפלומטיים עם ישראל, והורתה על יציאתם של מיופה הכוח הישראלי, הנספח הצבאי והנספח הכלכלי מן המדינה – ראו: א' ליאל, **טורקיה: צבא, אסלאם ופוליטיקה** (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999), עמ' 112.
54. זאת אף כי היא העדיפה ניצחון של עיראק, בין היתר בשל החששות מן המשטר המהפכני שעלה לשלטון באיראן ב-1979 – ראו:
- E. Altinkas, "The Iran-Iraq War and Its Effects on Turkey", *Review of International Law and Politics* 1(4) (2005), pp. 140-141.
55. Aras, "The Davutoglu Era in Turkish Foreign Policy," p. 131.
56. המדיניות הזאת באה לידי ביטוי בין השאר בייצוא נרחב של ספרים ועיתונים בטורקית לרפובליקות שקיבלו באותה עת עצמאות, בשידורי טלוויזיה טורקית לאזור ובמלגות לסטודנטים מן הרפובליקות האלה ללימודים בטורקיה – ראו:
- M. Ataman, "Leadership Change: Özal Leadership and Restructuring in Turkish Foreign Policy", *Alternatives* 1(1) (2002), p. 135; Y. Bozdaglioglu, *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach* (New York: Routledge, 2003), p. 97.
57. לאחר שהיו במשך שנים בצל האימפריה הסובייטית, העדיפו הרפובליקות האלה לשמור ככל האפשר על עצמאות ולא להשתייך לגוש חדש.
58. הפגיעה הכלכלית הייתה בעיקר באזורים הדרום-מזרחיים של טורקיה, שממילא הם האזורים הנחשלים ביותר בה.
59. ליאל, **טורקיה: צבא, אסלאם ופוליטיקה**, עמ' 245.

60. "Economic Outlook", *Republic of Turkey Prime Ministry Investment Support and Promotion Agency Website* — <http://www.invest.gov.tr/en-US/turkey/factsandfigures/Pages/Economy.aspx>
61. A. Lapidot-Firilla, "Who Will Mediate Between Turkey and Israel?" *Hurriyet Daily News and Economic Review* (January 24, 2010) — <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n—who-will-mediate-between-turkey-and-israel-2010-01-24>,
62. O. F. Tanrisever, "Turkey and Russia in Eurasia". in: L. G. Martin and D. Keridis (eds.), *The Future of Turkish Foreign Policy* (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2004), p. 133.
63. כפי שהטורקים ציפו, הופחתו בשנות ה-90 באופן ניכר הנוכחות הצבאית האמריקנית בטורקיה וכן סיוע החוץ האמריקני בהשוואה לתקופת המלחמה הקרה — ראו: W. Hale, *Turkish Foreign Policy 1774-2000* (London: Frank Cass, 2000), p. 219.
64. בנאום מצב האומה שנשא בוש בינואר 2002 הוא מנה את איראן, עיראק וקוריאה הצפונית כמדינות המסייעות לטרור ומנסות להשיג נשק להשמדה המונית. לאחר מכן הוספו לרשימה גם סוריה, לוב וקובה.
65. יש המסבירים את אי ההצלחה להעביר בפרלמנט את ההחלטה בכך שצבא טורקיה היה מעוניין ביצירת קרע פנימי במפלגת הצדק והפיתוח ואף בכישלון העברת ההחלטה, כדי שהנוקסים שייגרמו מאי העברת ההחלטה ייוחסו לחוסר הניסיון של הממשלה בראשות מפלגת הצדק והפיתוח — ראו: Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, p. 232.
66. בלחץ הכורדים הוחלט שלא לאפשר את הצבת הכוחות האלה בעיראק.
67. W. Hale, "Turkey and the Middle East in the 'New Era'", *Insight Turkey* 11(3) (2009), p. 147.
68. "Turkish People's Hopes Rise Sharply for Obama Presidency: Poll", *Hurriyet Daily News* (January 20, 2009) — http://www.hurriyet.com.tr/english/world/10811298_p.asp;
- F. Ozerkan, "Obama says 'Yes we can' to Turkey," *Hurriyet Daily News* (March 9, 2009) — <http://www.hurriyet.com.tr/english/domestic/11164300.asp>
69. בהקשר הזה אמר אובמה: "אחת מנקודות החוזק של ארצות-הברית היא שיש לנו אוכלוסייה נוצרית, אך אנחנו מדגישים את היותנו אומה של אזרחים. טורקיה המודרנית נבנתה על ערכים דומים כמדינה חילונית המכבדת את חופש הפולחן, את שלטון החוק ואת כל החירויות. אנחנו הולכים להעביר את המסר הזה לעולם" — ראו:
- F. Ozerkan, "Obama Encourages Armenian Dialogue, Seeks a 'Model' with Turkey", *Hurriyet Daily News* (April 7, 2009) — <http://www.hurriyet.com.tr/english/domestic/11372985.asp>
70. "Full Text of US President's Speech at Turkish Parliament," *Hurriyet Daily News* (April 6, 2009) — <http://www.hurriyet.com.tr/english/domestic/11376661.asp>
71. "Change in Ankara", *Hurriyet Daily News* (April 7, 2009) — http://www.hurriyet.com.tr/english/opinion/11377571_p.asp
72. T. Oguzlu, "Turkey and the Transformation of NATO", *SETA Policy Brief*, 33 (July 2009), p. 4 — http://www.setav.org/document/SETA_Policy_Brief_No_33_Tarik_Oguzlu_Turkey_and_the_Transformation_of_Nato.pdf
73. יש להדגיש כי החששות האלה לגבי חוסר האמינות של המחויבות לביטחון קולקטיבי היו קיימים עוד בתקופת המלחמה הקרה.
74. לאי ההכרה הזאת ב־PKK כבארגון טרור היו גם משמעויות פרקטיות לנוכח קיומה של פזורה כורדית בחלק ממדינות אירופה ולנוכח טענת טורקיה שחלק מפעולות הארגון ממומנות על-ידי גורמים חיצוניים, בהם הפזורה — ראו: Oguzlu, "Turkey and the Transformation of NATO"; E. Yavuz, "All Eyes Today on Erdogan-Bush Talks over PKK Crisis", *Today's*

- Zaman* (November 5, 2007) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load-print&link=126307&yazaeAd-Oguzlu>, "Turkey and the Transformation of NATO," pp. 6-7. .75
- Ibid**, p. 11. .76
- N. Birch, "US-Turkish Relations Warming", *ISN Security Watch* (January 9, 2008) — <http://www.isn.ethz.ch/isn/Current-Affairs/Security-Watch/Detail/?ots591-4888CAA0-B3DB-1461-98B9-E20E7B9C13D4&lng=en&id=53965>; .77
- O. Taspinar, "Obama's Turkey Policy: Bringing Credibility to 'Strategic Partnership'", *Insight Turkey* 11(1) (2009), p. 18. .78
- Turkey's Evolving Dynamics: Strategic Choices for U.S.-Turkey Relations* (CSIS U.S-Turkey Strategic Initiative Final Report, March 2009), p. 99; "Russian-Turkish Relations at Peak after Top-level Visits", *Today's Zaman* (June 28, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load-detay&link=179288> .79
- במהלך המשבר בגיאורגיה באוגוסט 2008 אמר ארדואן: "ארצות-הברית היא בעלת בריתנו, והפדרציה הרוסית היא שכנה חשובה. רוסיה היא שותפת הסחר מספר אחת שלנו. אנחנו מקבלים שני שלישי מתצרוכת האנרגיה שלנו מרוסיה. אנחנו פועלים לפני האינטרסים הלאומיים שלנו [...] אנחנו לא יכולים להתעלם מרוסיה" — ראו: B. Aras, "Davutoglu Era in Turkish Foreign Policy", *SETA Policy Brief*, 32, p. 12 — http://www.stratim.org.tr/wp-content/themes/stratim-wp/pdf/rapor_seta.pdf .80
- "Davutoglu: Iraqi National Elections Key to Stability in Mideast", *Today's Zaman* (July 21, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-181542-102-davutoglu-iraqi-national-elections-key-to-stability-in-mideast.html> .81
- בטורקיה אף נשמעו קולות שהשוו בין ההתרחשויות בגיאורגיה לבין האירועים בקפריסין ב-1974, ולכן טענו כי אל לטורקיה למתוח ביקורת על מדיניותה של רוסיה — ראו: I. Torbakov, *The Georgia Crisis and Russia-Turkey Relations* (Washington: Jameson Foundation, 2008), p. 27. .82
- D. Devrim and E. Schultz, "The Caucasus: Which Role for Turkey in the European Neighborhood?" *Insight Turkey* 11(3) (2009), p. 182. .83
- Torbakov, *The Georgia Crisis and Russia*, p. 33. .83
- "Putin Seals New Turkey Gas Deal," *BBC News* (August 6, 2009) — <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/8186946.stm>. .84
- "Analyst Usul Says Europe Should Bring Down Walls to Ensure Security," *Today's Zaman* (July 20, 2009) — <http://todayszaman.com/tz-web/news-181391-analyst-usul-says-europe-should-bring-down-walls-to-ensure-security.html> .85
- J. Smith, "Turkey and Europe: A Widening Gap?", in: *Turkey's Evolving Dynamics: Strategic Choices for U.S.-Turkey Relations* (CSIS U.S-Turkey Strategic Initiative Final Report, March 2009), p. 21. .86
- Smith, "Turkey and Europe: A Widening Gap?", p. 20. .87
- I. Lesser, "Cyprus: Can the Stalemate Be Overcome?", in: *Turkey's Evolving Dynamics: Strategic Choices for U.S.-Turkey Relations* (CSIS U.S-Turkey Strategic Initiative Final Report, March 2009), p. 32. .88
- Smith, "Turkey and Europe: A Widening Gap?", pp. 23-24. .89
- בעקבות כניסת טורקיה לאיחוד האירופי יגדל מספר המוסלמים בו מ-15 מיליון ל-92 מיליון. ללא קשר לכניסת טורקיה לאיחוד, אוכלוסיית המוסלמים באיחוד צפויה להכפיל את עצמה עד 2015, בעוד האוכלוסייה הלא מוסלמית צפויה להצטמצם בכ-3.5%. עם זאת, יש להדגיש כי

- קצב גידול האוכלוסייה בטורקיה ירד מאוד וכי טורקיה היא אחת המדינות המוסלמיות שבהן הגיל הממוצע גבוה (27) – ראו:
- E. Palomaa, “Turkish Demographics: A Strategic Assessment”, in: *Turkey’s Evolving Dynamics: Strategic Choices for U.S.-Turkey Relations* (CSIS U.S.-Turkey Strategic Initiative Final Report, March 2009), pp. 12-13.
- Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, p. 213. .91
- Smith, “Turkey and Europe: A Widening Gap?”, p. 24. .92
- Taspinar, “Obama’s Turkey Policy,” p. 15. .93
- “Obama, Sarkozy clash over Turkey’s EU bid, headscarf issue”, *Today’s Zaman* (June 8, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=177442&bolum=102>
- Smith, “Turkey and Europe: A Widening Gap?”, p. 19 ; K. Jurgens, “Superstate or Common Market: Which Europe is Best for Turkey?”, *Today’s Zaman* (July 6, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/yazarDetay.do?haberno=180044>
- O. Eran, “Turkey and the European Union”, *The Israeli Journal of Foreign Affairs* 2(2) .96 (2008), p. 69.
- ההדגשה שלי – ג”ל; .97
- R. Tait, “‘Iran is Our Friend’, Says Turkish PM Recep Tayyip Erdogan”, *Guardian* (October 26, 2009) — <http://www.guardian.co.uk/world/2009/oct/26/turkey-iran1>
- Erdogan: EU Process Failure not a Doomsday for Turkey”, *Today’s Zaman* (July 20, .98 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-181456-103-erdogan-eu-process-failure-not-a-doomsday-for-turkey.html>
- Davutoglu, “Turkey’s Foreign Policy Vision”, p. 78. .99
- טורקיה נטלה חלק בכוחות שנלחמו במלחמת קוריאה, ובמהלך המלחמה אף היו עימותים צבאיים בין כוחות טורקיים וכוחות סיניים. לעימותים הייתה השפעה שלילית על יחסי סין-טורקיה גם שנים רבות לאחר מכן – ראו:
- Y. Shichor, “Turkey Trot: Military Cooperation between Beijing and Ankara”, *China Brief* 9(8) (April 16, 2009) - http://www.jamestown.org/programs/chinabrief/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=34868&tx_ttnews%5BbackPid%5D=414&no_cache=1
- עם זאת, לטענת האויגורים, הנתונים הרשמיים לגבי מספר ההרוגים אינם נכונים, ולמעשה נהרגו אויגורים רבים יותר במהומות – ראו:
- “China tells PM Erdogan to withdraw Uighur Genocide Remark”, *Today’s Zaman* (June 15, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=180954>
- M. Kalyoncu, “Rethinking Ankara’s Response to the Uighur Massacre,” *Today’s Zaman* (June 15, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=180947>
- “Erdogan Visits India: Bilateral Trade and Turkish-Israeli-Indian Energy Cooperation on the Agenda”, *Eurasia Daily Monitor* 5 (226) - http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=34180&tx_ttnews%5BbackPid%5D=27&cHash=7e801031e4
- נוסף על שאלות של כדאיות והמשבר ביחסי ישראל-טורקיה, גם גילוי מאגרי הגז במסגרת קידוח תמר 1 מול חופי חיפה מעלה ספק לגבי הצורך של ישראל ביבוא גז בעתיד.
- “מנהיג סודאן, המואשם ברצח עם, יצא לראשונה מהמדינה”, **הארץ**, 19 באוגוסט, 2008 – <http://www.haaretz.com/hasite/spages/1013087.html>

- .106 "ארדואן מעדיף פושע מלחמה מאשר נתניהו" – Ynet (8 בנובמבר 2009) — <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3802144,00.html>
- .107 M. Ozkan, "Turkey Discovers Africa: Implications and Prospects", *SETA Policy Brief*, 22 (September 2008) — http://www.setav.org/document/Policy_Brief_No_22_Mehmet_Ozkan.pdf
- .108 Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, p. 231.
- .109 האזורים האלה, שהיו חלק מן האימפריה העות'מאנית, נכללו בעיראק בעקבות החלת השלטון הקולוניאלי הבריטי על האזור. ב-1926 ויתר אטאטורק על השליטה באזור הזה, אך גורמים לאומיים טורקיים, בייחוד לאחר נפילת צדאם חוסין, מעלים מדי פעם דרישה להשיב את האזורים האלה לידי טורקיה. מעבר לסוגיה הטריטוריאלית, המדובר בשליטה על חלק משמעותי מעתודות הנפט של עיראק.
- .110 טורקיה וארגונים טורקמניים טוענים כי מדובר במיעוט גדול הרבה יותר – 2-3 מיליון נפש, המהווים 5%-7.5% מכלל האוכלוסייה העיראקית. עם זאת, מידת ההזדהות של הטורקמנים עם הטורקים מוגבלת – חלק מן הטורקמנים, שהם שיעים, מגלים דווקא הזדהות רבה יותר עם הקהילה השיעית בעיראק ובאיראן מאשר עם הטורקים שרובם סונים – ראו:
- G. Jenkins, "Turkey and Northern Iraq: An Overview", *Jamestown Foundation Occasional Paper* (February 2008) — <http://www.jamestown.org/uploads/media/Jamestown-JenkinsTurkeyNIraq.pdf>
- .111 C. Camlibel, "FM Hopeful of a Peaceful Solution to Avoid Hot Pursuit", *Hurriyet Daily News and Economic Review* (July 20, 2009) — <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=fm-hopeful-of-a-peaceful-solution-to-avoid-hot-pursuit-2009-07-20>
- .112 "Davutoglu: Iraqi National Elections Key to Stability in Mideast", *Today's Zaman* (July 21, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-181542-102-davutoglu-iraqi-national-elections-key-to-stability-in-mideast.html>
- .113 O. Matthews and C. Dickey, "Triumph of the Turks", *Newsweek* (November 28, 2009) — <http://www.newsweek.com/id/224676>
- .114 Hale, "Turkey and the Middle East in the 'New Era,'" p. 146; H. Kanbolat, "Toward Turkish-German Cooperation in Iraq", *Today's Zaman* (December 15, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/columnists-195551-toward-turkish-german-cooperation-in-iraq.html>
- .115 Kirisci, "Turkey's Foreign Policy in Turbulent Times," pp. 69-70.
- .116 H. Malka, "Turkey and the Middle East: Rebalancing Interests", in: *Turkey's Evolving Dynamics: Strategic Choices for U.S.-Turkey Relations* (CSIS U.S.-Turkey Strategic Initiative Final Report, March 2009), p. 39.
- .117 S. Cagaptay, "Turkey Bows to the Dark Side", *Los Angeles Times* (August 19, 2008) — <http://www.latimes.com/news/opinion/commentary/la-oe-cagaptay19-2008aug19,0,1494855.story>
- .118 "Turkey Opts for Ahmadinejad", *Hurriyet Daily News* (June 17, 2009) — <http://www.hurriyet.com.tr/english/opinion/11881212.asp?yazarid=289&gid=260>
- .119 צ' בראל, "איראן וסוריה: ציר אחד שני קטבים", *Iran Pulse*, מס' 38, 21 בדצמבר 2009.
- .120 Hale, "Turkey and the Middle East in the 'New Era'", p. 155.
- .121 Oguzlu, "Turkey and the Transformation of NATO", p. 6.
- .122 S. Moubayed, "Turkish-Syrian Relations: The Erdogan Legacy", *SETA — Policy Brief*, 25 (October 2008), http://www.setav.org/document/Policy_Brief_No_25_Sami_Moubayed.pdf

123. חבל אלכסנדרטה, אשר נכלל במנדט הצרפתי בסוריה, ניתן לטורקיה על-ידי צרפת ב-1939. סוריה טענה שרוב האוכלוסייה בחבל ערבית, ואילו טורקיה טענה שרוב האוכלוסייה בו היא ממוצא טורקי. מאז סוף שנות ה-30 מסרבת סוריה להכיר בריבונותה של טורקיה על החבל, ובפרסומים סוריים רשמיים, כולל מפות, מופיע החבל כחלק מסוריה – ראו: ליאל, **טורקיה: צבא, אסלאם ופוליטיקה**, עמ' 175.
124. צ' בראל, "את המחלוקות על טריטוריה ומים הם ישאירו למועד מאוחר יותר", **הארץ**, 14 בינואר 2004 – <http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArtPE.jhtml?itemNo=382933&contrassID=2&subContrassID=2&sbSubContrassID=0>
125. היקף הסחר בין סוריה וטורקיה גדל מ-700 מיליון דולר ב-2000 ליותר מ-2.5 מיליארד דולר ב-2008 – ראו: Hale, "Turkey and the Middle East in the 'New Era'", p. 152.
126. ב' רביד, "טורקיה מגבשת מסמך שיאפשר משא ומתן ישיר בין סוריה לישראל", **הארץ**, 25 בדצמבר 2008 – <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1049983.html>; האלוף (מיל') עמוס גלעד, ראש האגף המדיני ביטחוני, משרד הביטחון, וד"ר אלון ליאל, לשעבר מנכ"ל משרד החוץ, הדגישו ביום עיון בנושא "יחסי ישראל-תורכיה – לאן?"; שנערך במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) ב-12 במרס 2009, את תרומתה של טורקיה להתקדמות שהושגה באותם סבבי משא-ומתן בין ישראל וסוריה. סיכום יום העיון – <http://www.inss.org.il/heb/events.php?cat=259&incat=&read=2706>
127. B. Yinanc, "Israel-Turkey Bottom Line: Mutual Dependence", *Hurriyet Daily News and Economic Review* (January 8, 2010) – <http://www.hurriyetaidailynews.com/n.php?n=israel-turkey-bottom-line-mutual-dependence-2010-01-08>
128. א' שומפלב, "אולמרט נגד נתניהו: הכי קל לריב עם ארדואן", *Ynet*, 14 בפברואר 2010 – <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3849048,00.html>.
129. E. Zisser, "It's a Long Road to Peace with Syria: From the Second Lebanon War to Peace Overtures in Ankara", *Strategic Assessment* 11(2) (November 2008), p. 120.
130. "Erdogan: Israel Broke 6-Month Truce", *Jerusalem Post* (January 25, 2009) – <http://www.jpost.com/servlet/Satellite?cid=1232643740818&pagename=JPost%2FJPArticle%2FShowFull>
131. "Israel Ties Warm on Envoy's Visit", *Hurriyet Daily News* (June 23, 2009) – <http://www.hurriyet.com.tr/english/domestic/11924978.asp?scr=1>
132. א' שומפלב, "נתניהו על הערוץ הסורי: ארדואן אינו מתווד הגון", *Ynet*, 15 בנובמבר 2009 – <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3805444,00.html>
133. ע' ואקד, "סוריה עונה: חזרה למשא ומתן? רק בתיווך טורקי", *Ynet*, 14 באוגוסט 2009 – <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3761864,00.html>
134. E. Ozkok and M. Ali Briand, "Syrian President Urges Solid Turkey-Israel Relations", *Hurriyet Daily News* (November 8, 2009) – <http://www.hurriyetaidailynews.com/h.php?news=turkey-should-stay-calm-with-israel-2009-11-08>.
- בהזדמנות אחרת אמר אסד שישראל אינה מעוניינת בתיווכה של טורקיה מכיוון שהוא הגון. "Assad: Israel doesn't want Turkey because it's fair", *Today's Zaman* (December 25, 2009) – <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-196576-assad-israel-doesnt-want-turkey-because-its-fair.html>.
135. B. Dedeoglu, "Turkish-Syrian Relations and Israel", *Today's Zaman* (May 2, 2009) – <http://www.todayszaman.com/tz-web/yazarDetay.do?haberno=174066>.

136. ההחלטה הזאת עוררה סערה כאשר התברר שפינוי המוקשים ייעשה על-ידי חברות פרטיות, בהן חברה ישראלית – ראו: ד' פסקין, "סערה בטורקיה: חברה ישראלית תפרק מוקשים?" Ynet, 26 במאי 2009 – <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3722000,00.html>.
137. בהקשר הזה מעניינת התבטאותו של ראש אמ"ן האלוף עמוס ידלין בוועדת החוץ והביטחון ב-19 בינואר 2010 לגבי יחסי ישראל-טורקיה: "מעבר למתיחות נקודתית צריך להבין שההתרחקות היא יותר מהותית והיא קשורה לנושאים אסטרטגיים ולאינטרסים משותפים שהיו בין ישראל לטורקיה" (ההדגשה שלי – ג"ל) – ראו: א' מרנדה, "אמ"ן: טורקיה מבחינתה לא צריכה את קרבנותנו", Ynet (19 בינואר, 2010) – <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3836557,00.html>.
138. באופן אירוני, לאור התפקיד שלקחה על עצמה לאחרונה טורקיה כמתווכת, במחצית השנייה של שנות התשעים דווקא ראו הטורקים בדאגה את חלק מההתקדמות בתהליך השלום בין ישראל וסוריה.
- O. Bengio, "Turkey and Israel: Friends for Life?" Lecture given at the conference on Turkey's Role in the Changing Global Environment, Moshe Dayan Center, Tel Aviv University (May 11, 2009).
139. B. Yinanc, "Turkish-Israeli Military Alliance Grows Vulnerable to Civilian Politics", *Hurriyet Daily News and Economic Review* (January 5, 2010) — <http://www.hurriyetdailynews.com/t.php?t=troubled%20alliance>
140. O. Bengio, "Altercating Interests and Orientations between Israel and Turkey: A View from Israel", *Insight Turkey* 11(2) (2009), pp. 46-49.
141. ליאל, **טורקיה: צבא, אסלאם ופוליטיקה**, עמ' 244.
142. "Turks Commit to Revival of Gaza Industrial Zone", *New York Times* (January 3, 2006) — <http://www.nytimes.com/2006/01/03/business/worldbusiness/03iht-invest.html>;
- Kirisici, "Turkey's Foreign Policy in Turbulent Times", p. 48
143. ד' רובינשטיין, "הכלכלה הפלסטינית: האם יש עתיד לאזורי תעשייה משותפים?" **כלכליסט**, 12 ביוני 2008 – <http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3080742,00.html>.
144. ע' אלדר, "איך מערכת הביטחון דחתה בית חולים במתנה והצליחה להכעיס את טורקיה?", **הארץ**, 21 בפברואר 2009 – <http://www.haaretz.co.il/hasite/objects/pages/PrintArticle.jhtml?itemNo=1065546>
145. Davutoglu, "Turkey's Foreign Policy Vision", p. 84.
146. נאמיק טאן, שהיה שגריר טורקיה בישראל, הדגיש בהרצאתו במסגרת ערב עיון שהוקדש ליחסי ישראל-טורקיה במכון אדלסון שבמרכז שלם (31 במרס 2009) את התפקיד המרכזי שלקח על עצמו ארדואן בתיווך בין ישראל וסוריה, ומכאן את התחושה "שאולמרט בגד בו". טאן טען כי אולמרט אף הבטיח לארדואן חמישה ימים לפני המבצע כי "לא תהיה טרגדיה הומניטרית בעזה" – ראו: S. M. Bolme, "Charting Turkish Diplomacy in Gaza Conflict", *Insight Turkey* 11(1) (2009), p. 24.
147. זאת אף כי טורקיה הדגישה את העובדה שצרפת ביקשה את עזרתה במהלך מאמצי התיווך שלה בעת המשבר בעזה ב-2008-2009 – ראו: Aras, "The Davutoglu Era in Turkish Foreign Policy." p. 128.
148. "Erdogan angered by Israel's Gaza campaign", *Today's Zaman*, (December 29, 2008) — <http://www.todayzaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=162602>
149. H. Keinon. "Israel: Erodgan's words 'unacceptable'", *Jerusalem Post*, (January 5, 2009) — <http://www.jpost.com/servlet/Satellite?cid=1230733177704&pagename=>

- JPost%2FJPArticle%2FShowFull.
150. "Turkish President Gul denounces Israeli attacks on Gaza", *Hurriyet Daily News*, (December 28, 2008) — <http://www.hurriyet.com.tr/english/domestic/10657842.asp?scr=1>
151. U. Ulutas, "Turkey-Israel: A Fluctuating Alliance", *SETA Policy Brief*, No. 42 (January 2010), pp. 6-7.
152. B. Yinanc, "Turkey and Israel: An Alliance in Trouble", *Hurriyet Daily News and Economic Review* (December 31, 2009) — <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=turkey-an-israel-an-alliance-in-trouble-2009-12-31>
153. "Poll Reveals No Perceived Change in Foreign Policy", *Hurriyet Daily News and Economic Review* (January 5, 2010) — <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=no-change-in-turkeys-foreign-policy-perceived-but-israel-shunned-shows-poll-2010-01-05>
154. נ' טוקר, "הכל כלול גלאט כושר – הטורקים מגייסים את החרדים למלחמה בחרם התיירות", *TheMarker* (19 בינואר 2010) — http://www.themarker.com/tmc/article.jhtml?ElementId=skira20100119_1143525
155. א' אגוזי, "במקום טורקיה: נופשים באילת", *YNET* (30 ביוני 2009) — <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3739086,00.html>
- התייחסות לחרם הספונטני בקרב ועדי עובדים ואנשים פרטיים לגבי נסיעה לטורקיה ראו גם: ב' חיון וע' רוזנבלום, "כבר לא ברוגז: הישראלים חוזרים לאנטליה", *TheMarker* (31 ביולי 2009) — http://www.themarker.com/tmc/article.jhtml?ElementId=skira20090731_1104290
156. ב-2008 ביקרו בטורקיה כ-26 מיליון תיירים. ההערכות הן שמספרם של הישראלים היה כ-650 אלף — ראו: "More than 26 Million Tourists Visit Turkey in 2008", *The Journal of Turkish Weekly* (December 30, 2008) — <http://www.turkishweekly.net/news/62569/more-than-26-million-tourists-visit-turkey-in-2008.html>
157. "Turkey Convinces Hamas on Ceasefire with Israel, Top Official Says", *Hurriyet Daily News* (January 19, 2009) — <http://www.hurriyet.com.tr/english/world/10807124.asp>
158. טורקיה אף טענה שחוסר ההידברות עם חמאס דחק את מנהיגי התנועה לקיים קשרים הדוקים עם איראן, סוריה והחזבאללה — ראו: Aras, "The Davutoglu Era in Turkish Foreign Policy", p. 135.
- ריצ'רד פלך — שמונה על-ידי המועצה לזכויות אדם של האו"ם לדווח על מצב זכויות האדם בשטחים אך גורש מישראל זמן קצר לאחר בואו — אמר ב-2009 על מאמצייה של טורקיה לקדם הידברות עם החמאס: "זו טרגדיה שהמאמץ הזה נכשל ושנמתחה עליו ביקורת באותה עת. במבט לאחור, גם שלומה של האוכלוסייה האזרחית בעזה, וגם ביטחונה של ישראל היו משתפרים באופן משמעותי אם היו מנצלים את היוזמה של טורקיה ואת הנכונות של החמאס להפסקת-אש ארוכת טווח" — ראו: Bolme, "Charting Turkish Diplomacy in Gaza Conflict", pp. 27-28.
159. "Turkey Doesn't Want Chaos in the Middle East", *Spiegel Online* (July 22, 2009) — <http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,631848,00.html>
160. "Erdogan Warns Israel about Consequences of Losing Turkey", *Today's Zaman* (February 1, 2010) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-200244-102-erdogan-warns-israel-about-consequences-of-losing-turkey.html>
161. "Palestine Today is an Open Prison", *Washington Post* (January 31, 2009) — http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/01/30/AR2009013002809_pf.html

162. L. Sariibrahimoglu, "Israeli-Turkish Relations put to the Test", *Eurasia Daily Monitor* 6(15) (January 23, 2009) -http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=34409&tx_ttnews%5BbackPid%5D=27&cHash=3f4bed2ba0.
163. "ראש ממשלת טורקיה, רג'פ טייפ ארדואן: לא יכול להיות שישראל תקטול בעזה ואז תקיים תמרונים צבאיים בשטח טורקיה", **הארץ** (8 בדצמבר, 2009) - <http://www.haaretz.com/hasite/spages/1133615.html>.
164. "Israel Faces Truth of New Paradigm in Relations with Turkey", *Today's Zaman* (January 15, 2010) - www.todayszaman.com/tz-web/news-198582-israel-faces-truth-of-new-paradigm-in-relations-with-turkey.html
165. בתגובה לאי שיתוף ישראל בתרגיל ביטלו גם ארצות-הברית ואיטליה את השתתפותן - ראו: Yinanc, "Turkish-Israeli Military Alliance Grows Vulnerable to Civilian Politics".
166. א' אגוזי, "אכזבה במשרד הביטחון: טורקיה ויתרה על לווין תוצרת ישראל", **ידיעות אחרונות** (22 ביולי 2009), עמ' 6.
167. ג' חורי, "נפתרה מחלוקת בין ישראל וטורקיה ברכישת 10 מל"טים", **הארץ** (16 בינואר, 2010) <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1142954.html>. -
168. "פרס ונשיא טורקיה: חוזרים לשגרת יחסים תקינה", *ynet* (18 בדצמבר 2009) - <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3821872,00.html>.
169. B. Yinanc, "Tower Awaits Turkish Official to Open Doors in Israel", *Hurriyet Daily News and Economic Review* (January 3, 2010) - <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=barcin-series-part-1-2009-12-31>.
170. בכנס השנתי של המכון למחקרי ביטחון לאומי, שנערך בדצמבר 2009, הביע איילון, בפנל שיוחד למשבר ביחסי ישראל-טורקיה, את צערן על הרטוריקה המתלהמת בשתי המדינות. הוא אף ציין שקיומם של יחסים טובים בין ישראל וטורקיה משמש חסם בפני הפיכת הסכסוך בין ישראל לשכנותיה למלחמת דת - סוג של מלחמה שאותו קשה במיוחד לסיים.
171. יש לציין שלא רק שלאילון יש ניסיון דיפלומטי עשיר אלא שהיה לו קשר קרוב עם ממשלת טורקיה - זו שכרה את שירותיו ואת שירותיו של דב וייסגלס, לשעבר מנהל לשכת ראש הממשלה, כיועצים במאמץ למנוע העברת החלטה של בית הנבחרים האמריקני המפירה ברצח העם הארמני. ב' רביד, "ראש ממשלת טורקיה, על מכתב ההתנצלות של דני איילון: קיבלנו את ההתנצלות לה ציפינו", **הארץ** (13 בינואר, 2010) - <http://www.haaretz.com/hasite/spages/1142494.html>
172. על-פי סקר שנערך על-ידי הערוץ הראשון של הטלוויזיה הישראלית ופורסם ב-15 בינואר 2010, במענה על השאלה "האם פגישת המחאה וההשפלה של סגן שר החוץ לשגריר טורקיה הייתה מוצדקת", אמרו 59% מן הנשאלים כי זו הייתה לא מוצדקת, 32% אמרו כי הייתה מוצדקת, ו-9% אמרו שאין להם דעה בנושא. ביקורות נוספות לגבי התנהלות איילון: G. Hoffman, "Ayalon's Political Career is Ruined", *Jerusalem Post* (January 13, 2010) - <http://www.jpost.com/servlet/Satellite?cid=1263147877256&pagename=JPost%2FJPArticle%2FShowFull> <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1142261.html> -
- א' ליאל, "דיפלומטיה כפי שלמדתי מליברמן", *Ynet* (13 בינואר 2010) - <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3833155,00.html>
173. ב' רביד, "שר החוץ ליברמן על שיחת הנזיפה של איילון: מי שלא עושה, לא טועה", **הארץ** (17 בינואר 2010) <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1143169.html>.
174. "טורקיה: מוכנים לחזור לתווד בין סוריה לישראל", *Ynet*, 29 בינואר 2010 -

- <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3841552,00.html>.
175. "ישראל יכולה לאבד ידידה כמו טורקיה", **הארץ**, 31 בינואר 2010 — <http://www.haaretz.com/hasite/spages/1145435.html>
176. "Gul: Cyprus Referendum Should be held by the End of 2009", *Hurriyet DailyNews and Economic Review* (July 15, 2009) — <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n-cypriot-referandum-should-be-held-end-of-2009-gul-2009-07-13>
177. Y. Kanli, "Talat's Strategy", *Hurriyet DailyNews and Economic Review* (July 16, 2009) — <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n-talat8217s-strategy-2009-07-15>
178. G. Bozkurt, "Discord between Talat, Government amid Peace Talks", *Hurriyet DailyNews and Economic Review* (July 20, 2009) — <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n-talat8217s-strategy-2009-07-15>
179. "Davutoglu: Iraqi National Elections Key to Stability in Mideast", *Today's Zaman* (July 21, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-181542-davutoglu-iraqi-national-elections-key-to-stability-in-mideast.html>.
180. על הרפורמות האלה הוחלט כבר כמה חודשים לפני בחירות 2002, אך המימוש שלהן היה חלקי. הרפורמות כללו בין היתר: אפשרות לשימוש פומבי בשפה הכורדית באופן מוגבל; הזכות להעניק שמות כורדיים; וקיום כמה שידורי טלוויזיה בשפה הכורדית — ראו: S. Peterson, "Why Turkey's Kurds are Even More Edgy", *Christian Science Monitor* (June 29, 2007) — <http://www.csmonitor.com/2007/0629/p06s01-woeu.html>.
181. אם כי יש לציין שהתבטאויותיו של ארדואן בנושא הזה סתרו לעתים זו את זו, ובהזדמנות אחרת הוא דווקא ציין שזו בעיה מדומיינת — Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, p. 188.
- באופן כללי, חברים במפלגת הצדק והפיתוח מאמינים שחלק מן הבעיה הכורדית נובעת משגיאות של הצבא ומהגזמה של המנגנון הביטחוני ביחס לחומרת הבעיה.
182. S. Peterson, "Turkey's Kurds Still Prepared to Fight", *Christian Science Monitor* (July 9, 2007) — <http://www.csmonitor.com/2007/0709/p07s02-woeu.html>.
- באופן דומה, אם כי בניסוח פחות בוטה, אמר גול: "עשיית פשרות ביחס לדמוקרטיה בשם המלחמה בטרור [היא] מלכודת שאין אפילו לשקול להיכנס אליה" — "Turkey's Kurds: Guns and Votes", *Economist* (June 23, 2007).
183. התמיכה הנרחבת במפלגת הצדק והפיתוח נבעה גם מכך שהכורדים בטורקיה מתקשים להכניס לפרלמנט מפלגה כורדית בשל אחוזי החסימה הגבוה במדינה. בבחירות 2007 ניסו הכורדים לעקוף את בעיית היעדר הייצוג הפוליטי שלהם באמצעות הרצת מועמדים כורדים עצמאיים לפרלמנט.
184. אחד ממנהיגי מפלגת הצדק והפיתוח אמר בעניין הזה: "התאחדות סביב הזהות האסלאמית המשותפת שלנו היא הדרך היחידה לפתור את הבעיה הכורדית. [...] האסלאם היה גורם מאחד בתקופה העות'אנית ובזמן מלחמת העצמאות, מדוע הוא לא היום?" — ראו: "A Religious Revival: The AK Government Uses Islam to Win Over Kurdish Support", *Economist*, January 31, 2008.
185. כך, למשל, בנאום שנשא בנובמבר 2008 בפני הסניף המקומי של מפלגת הצדק והפיתוח באזורים הכורדיים, אמר ארדואן דברים שגרמו לזעם בקרב הכורדים ועוררו את דאגתם: "לאום אחד, דגל אחד, מדינת-אם אחת ומדינה אחת. יש המתנגדים לזה. **הם צריכים ללכת**" (ההדגשה שלי — ג"ל). מִעֵבֶר לרמיזה על גירוש מן האזורים הכורדיים, התרעמו הכורדים על הדגש שהושם על לאום אחד — ראו: "Erdogan's Comment Rattles Kurds in Diyarbakir".

- Today's Zaman* (August 5, 2008) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=157780>.
- 186 רבים בטורקיה סבורים עדיין שזו הסיבה לכך. לדוגמה, בסקר דעת קהל שנערך במרס 2007 סברו 87% מן המשיבים כי נכונה הטענה שהסיבה העיקרית להצלחות הנמשכות של ה-PKK היא הסיוע החיצוני שמקבל הארגון — ראו: Oguzlu, "Turkey and the Transformation of NATO", p. 5.
- 187 A. Lundgren, *The Unwelcome Neighbour: Turkey's Kurdish Policy*, (London: I. B. Tauris, 2007), pp. 47; 60; 67-68.
- 188 C. Saracoglu, "'Exclusive Recognition': The New Dimensions of the Question of Ethnicity and Nationalism in Turkey", *Ethnic and Racial Studies* (May 2009), pp. 647-649.
- 189 אחד הגורמים לחידוש האלימות היה חוסר הנכונות הטורקית לדון בתנאי כליאתו של אוג'אלן.
- 190 M. Turkone, "Good Things are Going to Happen", *Today's Zaman* (May 16, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/columnists-175466-good-things-are-going-to-happen.html>.
- 191 M. Turkone, "Solving the Kurdish Issue with Democracy", *Today's Zaman* (August 1, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-182610-solving-the-kurdish-issue-with-democracy-by-mumtazer-turkone.html>.
- 192 גם ארדואן הסכים להיפגש עם נציגי המפלגה הזאת. בעבר הוא לא הסכים לעשות זאת מכיוון שהמפלגה סירבה להוקיע את ה-PKK כארגון טרור. הסירוב להיפגש עם נציגי ה-PKK נותר בעינו. עם זאת, מנהיג ה-PKK אוג'אלן מתכוון להציג תוכנית משלו לפתרון הסכסוך — ראו: A. Karabat, "Government Speeds Up Efforts for Solution to Kurdish Issue", *Today's Zaman* (August 5, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-183043-100-government-speeds-up-efforts-for-solution-to-kurdish-issue.html>.
- 193 אם כי נראה שסוגיית חנינה לאו'אלן כלל אינה עומדת על הפרק. עם זאת, ייתכנו הקלות בתנאי מעצרו — ראו:
- "Opposition Ambivalent as Gov't Rallies to Solve Kurdish Issue", *Today's Zaman* (August 2, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-182728-101-opposition-ambivalent-as-govt-rallies-to-solve-kurdish-issue.html>.
- 194 "נעצר חשוד ברצח עורך העיתון הארמני באיסטנבול", *הארץ* (20 בינואר 2007) — <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/815573.html?more=1>.
- 195 ר' טייט, "אנשי רוח טורקים מתנצלים על שואת הארמנים", *הארץ* (9 בדצמבר 2008) — <http://www.haaretz.com/hasite/spages/1045068.html>.
- 196 U. Enginsoy, "Turkey Backpedaling on Armenia Ties, US Lawmakers Say", *Hurriyet Daily News and Economic Review* (July 31, 2009) — <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=turkey-backpedaling-on-armenia-ties-us-lawmakers-say-2009-07-31>.
- 197 U. Enginsoy, "Obama Avoids g-word, but uses Armenian Term for 1915 Incidents", *Hurriyet Daily News* (April 25, 2009) — <http://www.hurriyet.com.tr/english/world/11506714.asp?gid=244>.
- 198 A. Gorgulu, "Towards a Turkish-Armenian Rapprochement", *Insight Turkey* 11(2) (Spring 2009), p. 27.
- 199 "Turk, Armenian Sides Watch Each Other, Wait for Next Move", 199 *Hurriyet Daily News and Economic Review* (October 27, 2009) —

- <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=sides-watch-each-other-wait-for-first-move-2009-10-27>
200. “Turkey says Armenian Top Court’s ruling on Protocols not acceptable”, *Today’s Zaman* (January 20, 2010) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-199092-102-turkey-says-armenian-top-courts-ruling-on-protocols-not-acceptable.html>
201. זמן קצר לאחר שפורסם כי הצדדים הגיעו ל“מפת הדרכים”, בביקוריהם של ארדואן ודוואטולו באזרביג'אן במאי 2009, הביעו השניים שוב עמדות קשוחות, והציגו את פתרון המחלוקת בין ארמניה ואזרביג'אן לגבי נגורנו קרבך כתנאי מקדים לחידוש היחסים הדיפלומטיים בין ארמניה וטורקיה. במסיבת עיתונאים שנערכה בעת ביקורו בבאקו ב-14 במאי 2009 אמר ארדואן: “הכיבוש של נגורנו קרבך הוא הסיבה, סגירת הגבול היא התוצאה” — ראו:
- A. Iskandaryan, “Armenian-Turkish Rapprochement: Timing Matters”, *Insight Turkey* 11(3) (2009), p. 38; “Armenian Leader Rejects Turkish Preconditions in Ankara-Yerevan Talks”, *Hurriyet DailyNews and Economic Review* (July 31, 2009) — <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=armenian-president-rejects-turkish-preconditions-2009-07-31>.
202. אזרביג'אן אף התלוננה על כך שטורקיה לא יידעה אותה מראש על המגעים בין טורקיה וארמניה, והדבר יצר משבר אמון בין שתי המדינות — ראו:
- “Russia-Turkey Wars of Supremacy in Azerbaijan”, *Hurriyet DailyNews* (April 21, 2009) — <http://www.hurriyet.com.tr/english/domestic/11474778.asp>
- M. Celikpala, “360 Degrees Diplomacy”, *GMF on Turkey* (June 19, 2009) — http://www.gmfus.org/publications/article.cfm?id=610&parent_type=P.
203. הסוגיה הזאת קשורה ליחסי ישראל-טורקיה — הלובי היהודי בארצות-הברית שיתף פעולה עם הלובי הטורקי לבלית העברת החלטה בקונגרס האמריקני המכירה ברצח העם הארמני. ישראל אף אינה בין המדינות שהכירו באופן רשמי באירועי 1915 כברצח עם.
204. נטען, למשל, שגורמים בפזורה הארמנית הביאו לנפילתו של לבון טר-פטרסיאן, הנשיא הראשון של ארמניה לאחר התפרקות ברית-המועצות, ולעלייתו לשלטון ב-1998 של רוברט קוצ'ריאן, יליד נגורנו קרבך, שעמדותיו לאומניות יותר.
205. כך, למשל, על-פי מחקר שנערך לאחר ההכרזה על הפסקת-האש ב-1994, השלכות המלחמה, ההידרדרות ברמת החיים בארמניה והאבטלה גרמו להגירה של כמעט חמישית מאוכלוסיית ארמניה לרוסיה ולמערב. דודוויק מצטטת מחקר שנערך על-ידי סוכנות הפיתוח של האו"ם (UNDP) ושבזו צוינו הערכות כי כ-667 אלף ארמנים עזבו את המדינה, מהם כ-229 אלף עזבו את ירוון הבירה (כרבע מאוכלוסיית העיר) — ראו:
- N. Dudwick, “Political Transformations in Post-communist Armenia: Images and Realities”, in: K. Dawisha and B. Parrott (eds.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), p. 82.
206. C. Camlibel, “FM Hopeful of a Peaceful Solution to Avoid Hot Pursuit”, *Hurriyet DailyNews and Economic Review* (July 20, 2009) — <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=fm-hopeful-of-a-peaceful-solution-to-avoid-hot-pursuit-2009-07-20>
207. “Davutoglu: Iraqi National Elections Key to Stability in Mideast” *Today’s Zaman* (July 21, 2009) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-181542-102-davutoglu-iraqi-national-elections-key-to-stability-in-mideast.html>.
208. B. Ozkan, “Who Gains from the ‘No War No Peace’ Situation? A Critical Analysis of the Nagorno Karabakh Conflict”, *Geopolitics* 13 (2008), p. 591.
209. Aras, “Davutoglu Era in Turkish Foreign Policy”, pp. 11-12.
210. “Turkish-Armenian Rapprochement Might Cause Breakthrough in Nagorno-Karabakh”,

- Today's Zaman* (July 27, 2009) — <http://www.sundayszaman.com/sunday/detaylar.do?load=detay&link=182043>
- "Karabakh Pullout Agreed, Says Aliyev", *Hurriyet DailyNews* (July 9, 2009) — <http://www.hurriyet.com.tr/english/domestic/12032537.asp?gid=244> .211
- המלחמה בגיאורגיה בקיץ 2008 תרמה אף היא להכרה של ארמניה במצבה הגיאורגיה-אסטרטגי הבעייתי, שכן חלק ניכר מן ההספקה אליה מגיע דרך גיאורגיה בגלל הגבול הסגור עם אזרביג'אן וטורקיה — ראו: .212
- A. Iskandaryan, "Armenian-Turkish Rapprochement: Timing Matters". *Insight Turkey* 11(3) (2009), p. 41.
- אם כי יש להדגיש שאגוויט חזר בו מדבריו בעקבות התגובות הקשות שקיבל, בעיקר מארגונים יהודיים בארצות-הברית — ראו: ליאל, **דמו־אסלאם**, עמ' 196. .213
- בסקר שנערך בתחילת ינואר 2010 נבחר דוואטולו לשר המוצלח ביותר בממשלת טורקיה. בנוסף, 41.5% מן הנשאלים סברו שמדיניות החוץ של טורקיה מביאה להישגים לעומת 33.6% שסברו כי אינה מוצלחת — ראו: "Davutoglu Most Successful Turkish Minister, Says Poll", *Hurriyet DailyNews and Economic Review* (January 13, 2010) — <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=davutoglu-most-successful-minister-says-poll-2010-01-13> .214
- עם זאת, מדינות האיחוד האירופי ממשיכות להיות שותפות הסחר המרכזיות של טורקיה. "Traditional Markets still dominate Turkey's Foreign Trade Portfolio", *Today's Zaman* (January 4, 2010) — <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-197438-traditional-markets-still-dominate-turkeys-foreign-trade-portfolio.html>, .215
- Ibid.** .216
- Hale, "Turkey and the Middle East in the 'New Era'", p. 157. .217
- "Neo-Ottomanism", *Hurriyet DailyNews*, (May 18, 2009) — http://www.hurriyet.com.tr/english/opinion/11671262_p.asp .218
- Taspinar, "Obama's Turkey Policy", p. 16; C. Ulsever, "Turkey's 'Multi-Centered' Foreign Policy" — *Hurriyet Dailynews*, (July 7, 2009) — <http://www.hurriyet.com.tr/english/opinion/12016455.asp> .219
- דוואטולו עצמו טוען שלמשרד החוץ אין מספיק כוח אדם ותקציבים לניהול מדיניות החוץ הטורקית — ראו: F. Ozerkan, "Architect of 'Strategic Depth' Concept Unveils New Foreign Policy", *Hurriyet DailyNews and Economic Report* (January 4, 2010) — <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=architect-of-8216strategic-depth8217-concept-unveils-new-foreign-policy-manifesto-2010-01-04> .220
- "You've got mail, your Excellency! II", *Hurriyet DailyNews* (May 20, 2009) — http://www.hurriyet.com.tr/english/opinion/11683482_p.asp .221
- א' ליאל, יום עיון בנושא "יחסי ישראל-תורכיה לאן?" המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) (2009) במרס — <http://www.inss.org.il/heb/events.php?cat=259&incat=&read=2706> .222
- דוגמה לתפקוד הבעייתי של משרד החוץ הייתה שורת התקלות בנוגע לנוסח ההתנצלות של ישראל על התקרית עם שגריר טורקיה; משרד החוץ לא וידא עם שגרירות ישראל באנקרה שהנוסח שגיבש אכן תואם את דרישותיה של טורקיה — ראו: רביד, "ראש ממשלת טורקיה, על מכתב ההתנצלות של דני איילון". כמו כן בעייתית העובדה שניתן פרסום לחילוקי הדעות שבין המרכז למחקר מדיני של משרד החוץ ובין שגרירות ישראל באנקרה ביחס להערכת מצב היחסים עם טורקיה והמניעים של ארדואן — ראו: ב' רביד, "שגרירות ישראל באנקרה נגד משרד החוץ: אתם והדו"ח שכתבתם מנותקים מהמציאות", **הארץ** (27 בינואר 2010) — <http://www.haaretz.com/hasite/pages/1145435.html> .223

- No. 92, December 2007, Dani Berkovich, *Can the Hydra be Beheaded? The Campaign to Weaken Hizbollah* [Hebrew].
- No. 91, July 2007, Benny Landa and Shmuel Even, *The Israeli Economy in the Age of Globalization: Strategic Implications* [Hebrew].
- No. 90, May 2007, Yehuda Ben Meir and Dafna Shaked, *The People Speak: Israeli Public Opinion on National Security 2005-2007*.
- No. 89, March 2007, Ron Tira, *The Limitations of Standoff Firepower-Based Operations: On Standoff Warfare, Maneuver, and Decision* [English and Hebrew].
- No. 88, February 2007, Ephraim Kam, *A Nuclear Iran: What Dies it Mean, and What Can be Done*.
- No. 87, January 2007, Ephraim Kam, *A Nuclear Iran: Analysis and Implications* [Hebrew].
- No. 86, November 2006, Uzi Rubin, *The Global Reach of Iran's Ballistic Missiles*.
- No. 85, September 2006, Aviezer Yaari, *Whom Does the Council Advise? A New Model for the National Security Council* [Hebrew].
- No. 84, August 2006, Yoram Schweitzer, ed. *Female Suicide Bombers: Dying for Equality?*
- No. 83, May 2006, Hussein Agha and Ahmad S. Khalidi, *A Framework for a Palestinian National Security Doctrine* [Hebrew].
- No. 82, February 2006, Ram Erez, ed., *Civil-Military Relations in Israel in Times of Military Conflict* [Hebrew].
- No. 81, January 2006, Meir Elran, *Israel's National Resilience: The Influence of the Second Intifada on Israeli Society* [Hebrew].

Memoranda 2006 – Present

- No. 103, May 2010, Tamar Malz-Ginzburg and Moty Cristal, eds., *A Nuclear Iran: Confronting the Challenge on the International Arena* [Hebrew].
- No. 102, December 2009, Michael Milstein, *Muqawama: The Challenge of Resistance to Israel's National Security Concept* [Hebrew].
- No. 101, November 2009, Meir Elran and Judith Rosen, eds., *The US and Israel under Changing Political Circumstances: Challenges of the 21st Century – Conference Proceedings*.
- No. 100, September 2009, Aron Shai, *Sino-Israeli Relations: Current Reality and Future Prospects*.
- No. 99, June 2009, Meir Elran, ed., *The Civil Front* [Hebrew].
- No. 98, April 2009, Anat N. Kurz, *The Palestinian Uprisings: War with Israel, War at Home*.
- No. 97, March 2009, Shmuel Even and Amos Granit, *The Israeli Intelligence Community: Where To?* [Hebrew].
- No. 96, September 2008, Ron Tira, *The Struggle over the Nature of War* [Hebrew].
- No. 95, August 2008, Anat N. Kurz, *The Palestinian Uprisings: Struggle on Two Fronts* [Hebrew].
- No. 94, July 2008, Ephraim Kam, ed., *A Nuclear Iran: Implications for Arms Control, Deterrence, and Defense*.
- No. 93, April 2008, Shmuel Even and Zvia Gross, *Proposed Legislation on the IDF: Regulating Civil-Military Relations in the Wake of the Second Lebanon War* [Hebrew].

